

DOWN TO **earth**

milieu | mensen | meningen

 milieudefensie
voor veranderaars

Uitgave vereniging Milieudefensie
Friends of the Earth Nederland
jaargang 13 | augustus 2022

72

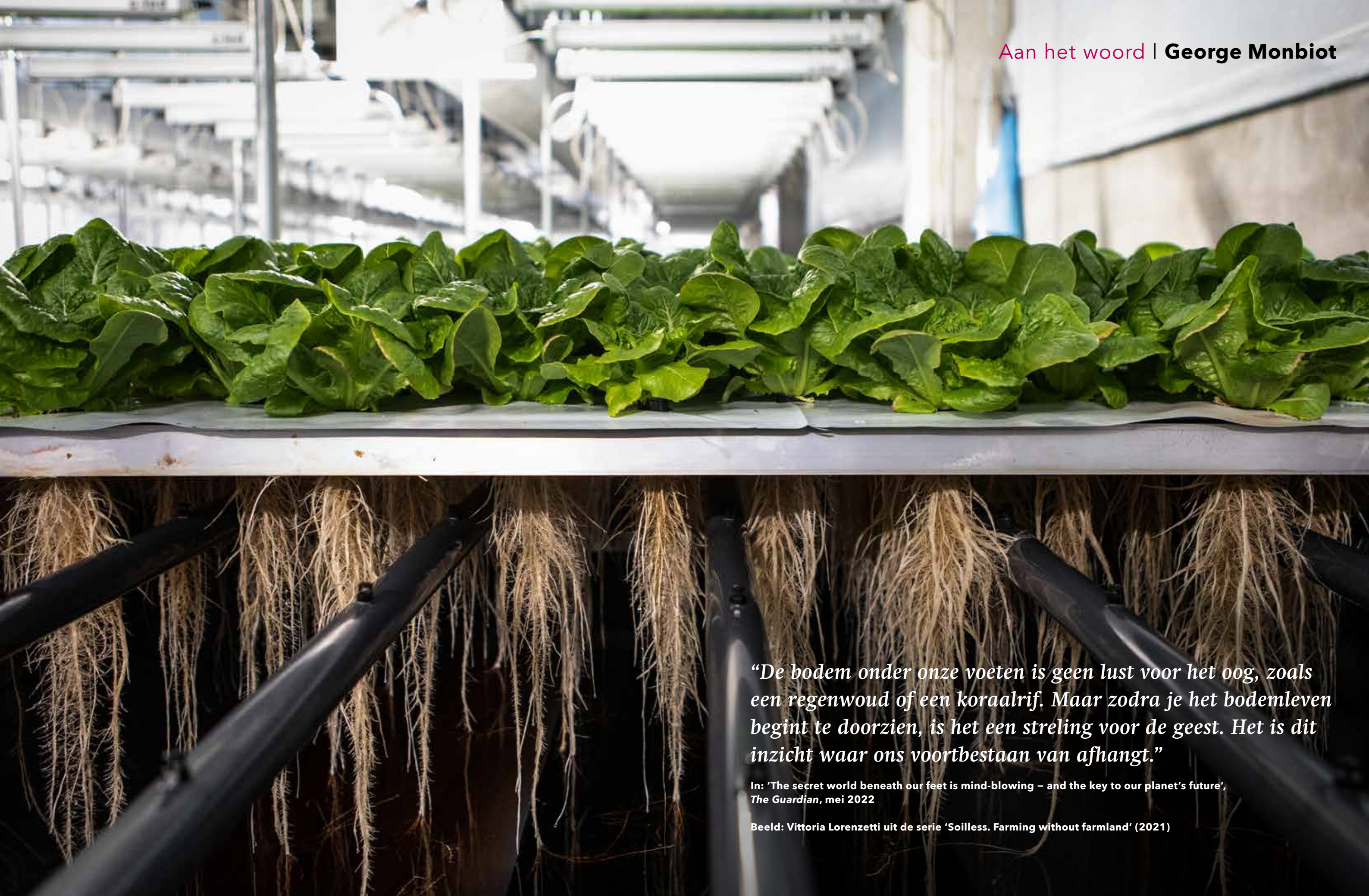

Geen afval maar grondstof

FRANSE
stad is
groen én rood

PROTEST
tegen havens in
Brazilië

SPORTERS
voor het
klimaat

“De bodem onder onze voeten is geen lust voor het oog, zoals een regenwoud of een koraalrif. Maar zodra je het bodemleven begint te doorzien, is het een streling voor de geest. Het is dit inzicht waar ons voortbestaan van afhangt.”

*In: ‘The secret world beneath our feet is mind-blowing – and the key to our planet’s future’,
The Guardian, mei 2022*

Beeld: Vittoria Lorenzetti uit de serie ‘Soilless. Farming without farmland’ (2021)

1. Rinske Bijl, *Activist, correcties*. 2. Vincent Bijlo, *column*. 3. Henri Blommers, *fotograaf*. 4. Michiel Bussink, *Recept*. 5. Carolien Ceton, *hoofdredacteur*. 6. Lawrence Cheuk, *column*. 7. Robert Elsing, *fotograaf*. 8. Daniel Gomez, *fotograaf*. 9. Renske de Greef, *Strip*. 10. Sarah Haaij, *freelancer*. 11. Anne Havelaar, *redacteur*. 12. Janneke Juffermans, *freelancer*. 13. Katja Keuchenius, *freelancer*. 14. Wendy Kooops, *Media*. 15. Marjolein Koster, *freelancer*. 16. Maarten van der Schaaf, *freelancer*. 17. Marjan Peters, *art-direction en vormgeving*. 18. Bas van der Schot, *cartoon*. 19. Thomas van Slobbe, *recensie*. 20. Pépé Smit, *illustrator*. 21. Myrthe Verweij, *Kort*. 22. Berna van Vilsteren, *freelancer*. 23. Hilde Wijnen, *Consument*.

Meer rechtszaken graag 8

Sinds het MOB haar spraakmakende rechtszaak won, kan niemand nog om de stikstofreductie heen. Voorzitter Johan Vollenbroek weigert echter op zijn lauweren te rusten, er lopen op dit moment n  g tweehonderd procedures.

18 Dieprood en donkergroen

Oud-burgemeester Damien Carême zette het Franse stadje Grande-Synthe op de kaart als opvallend duurzaam en sociaal. Die twee gaan prima samen, vindt hij, ook al denkt men vaak van niet. “Wat goed is voor het milieu, is goed voor arme mensen.”

24 Van veevoer tot versuikeren

We willen volle schappen vers brood in de supermarkt – van ‘s ochtends vroeg tot ‘s avonds laat. Thuis belandt oud brood al snel in de vuilnisbak. Het maakt brood tot het meest verspilde voedingsmiddel. Gewoon al je brood opeten is het allerbeste natuurlijk, maar ook met afgedankt brood kun je nog van alles doen.

14

Geen welvaart maar geweld voor Mozambique

In plaats van de gehoopte welvaart bracht de gasbel voor de Mozambikaanse kust vooral sociale onrust, geweld en natuurschade. Klimaatactivist Ilham Rawoot reist heel Europa door met een harde boodschap: “Jullie belastinggeld wordt gebruikt om bij ons levens en het klimaat te verwoesten.”

23 De Activist Alternatief sportief

Ook tijdens het sporten kan je iets doen voor het klimaat. Arwen Baggen laat bij hardloopevenementen zien dat veganisme niet alleen goed voor de aarde is maar ook voor jezelf. Ruud Megens maakte van het clubhuis een energieneutrale ontmoetingsplek voor de hele regio.

En Frank Huisingh voert actie tegen fossiele sponsors in het voetbal. Want zeg nou zelf: tijdens een hittegolf of overstroming is het toch ook lastig sporten.

32 Rechten voor de natuur

De Spaanse lagune Mar Menor krijgt als eerste Europese natuurgebied rechten toegekend. Een goed begin, maar wie gaat die rechten afdwingen? Stop Ecocide ziet een rol voor het Internationaal Strafhof. “Als je mensenrechten op grote schaal schendt, is dat een misdad. Zo zou het ook moeten zijn voor natuurrechten.”

28 Niet nog meer havens

In Brazilië protesteerden vertegenwoordigers van dertig maatschappelijke organisaties tegen de vernietigende impact van de aanleg van havens en oliewinning op mens en milieu. Daniel Gomez van Milieudefensie was erbij en legde hun verhalen vast.

44 Vertraagd

Een pas op de plaats leidde tot het inzicht dat het allemaal ook wel met minder kan, en moet. Zangeres Nynke Laverman vertelt over haar album *Plant*, je thuisvoelen in de wereld en de verbeeldingskracht van kunst.

en verder

- 02 Het citaat: De schoonheid van de bodem
- 06 Brieven
- 06 Commentaar: Welles, nietes!
- 07 Strip
- 10 Kort
- 10 Schot
- 12 Klimaatkinderen: Kasper ter Veen
- 35 Lawrence Cheuk: Red de boeren uit het bos
- 38 Recensie: *De melkveerevolutie*
- 39 Media: *Alcarràs*
- 41 Recept: Tomaten met tzatziki
- 42 Consument: Drinkwater
- 45 Vincent Bijlo: HappyChicken

Wil je iets kwijt? Schroom niet en schrijf ons. We houden ons het recht voor brieven te selecteren of in te korten. Reageren kan via e-mail: redactie@downtoearthmagazine.nl of per post: Postbus 19199, 1000 GD Amsterdam.

Samenwerken in plaats van beebashen

In DtE 71 lazen wij, als biologische en coöperatieve supermarkt met eigen imkerij, aandachtig het artikel over beewashing. Volgens het artikel zijn er allerlei initiatieven die insecten lijken te helpen, maar in werkelijkheid vooral schade aanrichten. Zoals bijenhôtels die insecten beschadigen, bloemenzaad waar vooral exotische bloemen uit groeien en insectenhôtels op de betonvlakte van een modern boeren erf. En dan is er nog de groeiende groep amateurimkers die met hun honingbijen de wilde bijen verdringen. En toch vinden wij het prachtig dat duizenden mensen in hun eigen omgeving in actie komen. Dat een simpel zakje bloemenzaad of een amateuristisch bijenhôtel hoop geeft. Natuurlijk moeten we scherp letten op beewashing praktijken, maar er gebeurt ook heel veel moois. Laten we mensen niet het gevoel geven dat ze alwéér fout bezig zijn, maar vooral elkaar stimuleren om steeds betere en leukere initiatieven te ontplooiën. Laten we niet beewashen en ook niet beebashen, maar samenwerken. Jos Willems, imker bij biologische foodcoöp Odin

Naschrift redactie: We hebben Eric Mahieu, ecologisch imker die in het artikel kritiek uit op beewashing, gevraagd hierop te reageren. Hij schrijft: “Julie snijden hier een belangrijk discussiepunt aan: moeten we mensen met goede bedoelingen het verkeerde laten doen, omdat de bedoeling goed is? Neem het inzaaien in bermen van ‘carnavalsmengsels’. Een goed beheerde ecologische berm bloeit solide, maar ingetogen, en biedt langdurig voedsel- en nestgelegenheid. Een kleurige en bloemrijke knalstrookje is vaak éénjarig, biedt alleen nectar en zorgt kortstondig voor een eenzijdige aanvulling van het dieet. Maar als je mensen vraagt wat beter is voor de bijen, wijst iedereen naar de ingezaaide bloemenpracht. Zo neemt het draagvlak voor ecologisch beheer juist af. Alle initiatieven zijn goud waard en moeten we omarmen, maar het verhaal over hoe het beter kan moet ook verteld worden. Wat mij betreft is het en-en.”

Beperkte rechten

De Ekster rivier heeft als eerste rivier in Canada rechtspersoonlijkheid gekregen, las ik in DtE 71. Ongetwijfeld goed bedoeld, maar toch lijkt me dit geen wenselijke weg. Ik pleit eerder voor het omgekeerde: ontnemen (rechts)personen het ‘recht’ op het toebrengen van schade aan anderen en de natuur. Veel mensen claimen voor zichzelf het recht om te doen en laten wat ze zelf willen, zonder zich af te vragen wat de consequenties zijn voor anderen en de natuur. Ik wil hier geen repressieve maatregelen voorstellen, maar het zou wel goed zijn als er wat meer aandacht komt voor de vraag of iedereen wel ‘recht’ heeft op alles wat niet verboden is. Elbert Raadsen

Omnivoor

Als reactie op een brief in DtE 71 over niet-vegan recepten, reageert Michiel Bussink met de woorden: “Wat heeft het leven nog voor zin zonder af en toe een stukje boerenkaas?” Dat staat hem vrij natuurlijk. Zelf zou ik Matthijs Hulsbosch willen informeren dat Milieudefensie er niet alleen voor veganisten is, maar ook voor de bewust levende omnivoor. Rindert Wiersma (reeds 27 jaar lid)

Welles, nietes!

Milieudefensie is een vereniging, met een heleboel leden. Die zijn het – ga ik vanuit – over één ding eens: dat het de moeite waard is om lid te zijn van Milieudefensie. En waarover nog meer? Als hoofdredacteur van dit blad ben ik geneigd te denken: helemaal nergens over.

Vergeet dat knullige bijenhôtel, die zooi wordt vooral aan de mens gebracht door foute bedrijven die aan hun imago werken. Je reinste beewashing. Welnee! Mensen die hun best doen voor de bij, die moet je in je armen sluiten. Daar dan weer kritiek op hebben: het is je reinste beebashing (zie de brief hiernaast). Rechtszaken moet je voeren, liefst zoveel mogelijk! Johan Vollenbroek voert er momenteel zo’n slordige 200 (p.8). Of beter nog: maak van het schade toebrengen aan de natuur een internationale misdaad en sleep de ouders voor het Internationaal Strafhof in Den Haag (p.32). Nee, juist niet! Al die rechten die we toeschrijven aan de individuele mens of desnoods rivier, die zijn juist het probleem. Het gaat om rechtvaardigheid en de wederzijdse afhankelijkheid tussen mens en natuur (zie de brief hiernaast). Nu én in de toekomst (p.32). Een beter milieu begint bij grote bedrijven! Kijk maar naar Mozambique (p.14), of Brazilië (p.28). Zolang de fossiele industrie op oude voet doorgaat, zijn we nergens. Nietwaar, het begint bij jezelf! Alles begint bij gedragsverandering. En voordat je kunt veranderen, moet je eerst kunnen zien wie je zelf bent (p.46). Oud brood weggooien? Natuurlijk niet, dat moet in de vergister! Zo maken we er groene energie van. Nee, alsjeblieft niet! Doodzonde van die schaarse grondstoffen, maak er liever suiker van. Of croutons. Of veevoer. Of nieuw brood (p.24). Milieu is elitair! Iets wat alleen de welgestelde, goedopgeleide bovenlaag zich kan veroorloven. In wat voor wijken rijden de Tesla’s rond en liggen er – met subsidie aangeschafte – zonnepanelen op de daken? Echt niet! Milieu is juist voor arme mensen. Kijk naar de Franse stad Grande-Synthe, waar mensen onder het bestaansminimum een basisinkomen krijgen. En dat wordt betaald door op de energiekosten te besparen (p.18).

En last but not least: ons eigen consumptiepatroon. Vegan moet je zijn! Zonder dat heeft al het andere geen enkele zin. Of toch niet, en kun je met een paar dieren – als restverwerkers en mestproducenten – de kringlooplandbouw juist mooi sluiten? Het mooie is: vegans of “bewust levende omnivoren” (zie brief hiernaast): je vindt ze allemaal bij MD. En dus ook bij Down to Earth. Gelukkig maar, schreef Michiel Bussink onlangs. “Tijdschriften waar maar één type mening is toegestaan, zijn onleesbaar, oninteressant, en getuigen van een weinig vrijzinnig wereldbeeld.” Waarvan akte.

Carolien Ceton, hoofdredacteur

Illustratie: Pépé Smit

5 GEBORTEKAARTJES VOOR KLIMAATBEWUSTE OUDERS

heel blij zijn wij met de geboorte van

Greta Marjan Boyan Dicaprio de Vries

We zijn zo benieuwd wie jij gaat worden!

Moeder en dochter rusten van 10 tot 12 en demonstreren van 14 tot 16

Welkom lieve

Sem

zoon van Mark en Gita
kleine broer van Mees en Julia

* de komst van Sem hebben wij gecompenseerd met 500 hectare aangeplante bomen, een switch naar biologische haver melk en een grote donatie aan een leuke Californische startup die naar eigen zeggen bijna klaar is met hun methaanstofzuiger

datum: 04/7/2022
tijd: 14:36 u
gewicht: 3400 gr
lengte: 52 cm
voetafdruk: 4 cm
voetafdruk: 354 ppm CO₂

Jouw handje in het mijne,
zo gaan we hand in hand
Ik al groot en jij nog klein,
een ijzersterke band
Wat gaan we later nog
een pret hebben met zijn twee
Liedjes, dansjes, warme knuffels
daar doen we graag aan mee
En als je dan wat groter bent
gaan wij zij aan zij op pad
Dan barricaderen we de A12
en leggen dat hele fakkings
kapitalistische kutsysteem plat

GEBOREN!

CADEAU-SUGGESTIES: WASBARE LUIERS, SPEEN VAN NATUURRUBBER EN NOOIT MEER VVD STEMMEN

“Actievoeren via de rechtbank is het meest effectief”

De nieuwe plannen van het kabinet om de stikstofuitstoot te reduceren zijn het directe gevolg van de rechtszaken die het kleine Mobilisation for the Environment (MOB) voert. “De grote milieclubs zouden meer rechtszaken moeten voeren,” vindt de 73-jarige MOB-voorzitter én boerenzoon Johan Vollenbroek.

Tekst Maarten van der Schaaf Beeld Pépé Smit

Met een handjevol medewerkers en een budget van een paar ton is het MOB enorm invloedrijk. Dat gebeurde niet van de ene op de andere dag.

Eindelijk grijpt het kabinet in om de stikstofuitstoot flink te verminderen. Missie geslaagd?

“Zo ver is het nog niet, maar ik hoop wel dat dit een nieuwe doorbraak is. We zijn voorzichtig positief over de plannen van het kabinet, al duurt het allemaal veel te lang natuurlijk. Het is ruim 3 jaar geleden dat de Raad van State, in navolging van het Europese Hof, oordeelde dat het stikstofbeleid van het kabinet niet strookt met de Europese wetten voor natuurbescherming.”

En nu gaan de provincies ook nog een jaar nadenken over de manier waarop ze het kabinetsbeleid gaan uitvoeren.

“Precies. Dus niemand weet wanneer de eerste reducties daadwerkelijk gerealiseerd worden. Bovendien focust het kabinet voorlopig alleen op de landbouw – de industrie en de luchtvaart krijgen nog een jaar uitstel. Overigens is dat tactisch niet slim: de boeren klagen nu, deels terecht, dat alles op hun bord wordt geschoven en andere vervuilers vrijuit gaan.”

Binnen regeringspartijen CDA en VVD is er veel weerstand tegen de stikstofplannen.

Vreest u dat het beleid nog wordt afgezwakt?

“Nee, want beide partijen beseffen dat er een oplossing voor het stikstofprobleem moet komen. VVD en CDA staan met hun rug tegen de muur. Enerzijds bibberen ze voor hun achterban, anderzijds beseffen ze dat het stikstofprobleem de economie enorm belemmert. Al 3 jaar ligt de vergunningverlening – voor alle mogelijke projecten waarbij stikstof wordt uitgestoten – stil vanwege de stikstofcrisis. Alleen al in Gelderland gaat het om 800 vergunningsaanvragen. Niet voor niets steunt 49 procent van de VVD-leden de huidige plannen. En die andere 51 procent moet beter worden voorlicht, want ze lijken de economische consequenties van niks doen niet te snappen. Want laat dat duidelijk zijn: de VVD doet dit niet voor de natuur, maar om de economie weer vrij baan te geven.”

Werkgeversorganisatie VNO-NCW reageerde teleurgesteld op de plannen van het kabinet. Zij vrezen dat alle vrijkomende stikstofruimte door de uitkoop van boeren naar natuurherstel gaat.

“Dat is ook zo. Als je extra stikstofruimte wilt creëren, voor bedrijven en nieuwe woningen, moeten eerst ook de industrie en de luchtvaart worden aangepakt. Toch zijn er allerlei partijen die nu al stikstofruimte proberen te krijgen, in de bouw bijvoorbeeld. Neem het Porthos project, een

initiatief van het Havenbedrijf Rotterdam, Gasunie en staatsenergiebedrijf EBN om afgevangen CO₂ van de industrie te transporteren naar lege gasvelden op zo’n 20 kilometer uit de kust. Dat project, dat 2 miljard euro subsidie krijgt, valt volgens het kabinet onder de bouwvrijstelling, omdat het om een milieuproject gaat en omdat de uitstoot tijdelijk is. Maar de bouw duurt 3 jaar! Dat is helemaal niet zo tijdelijk. Het is nog maar de vraag of dat bij de rechter standhoudt, dus procederen we daar tegen. We houden de druk erop.”

De Raad van State doet binnenkort uitspraak in deze zaak. Wat zijn de gevolgen als jullie winnen?

“Die zijn enorm. In eerste instantie voor Shell en Exxon omdat zij van Porthos gebruik willen maken om CO₂ op te slaan. Maar ook de bouwsector komt dan weer helemaal stil te liggen.”

Hoeveel rechtszaken heeft MOB lopen?

“Momenteel voeren we tweehonderd procedures. Een paar jaar geleden waren dat er nog veel meer.”

Hoe betaalt MOB al die rechtszaken?

“Voor elke gewonnen rechtszaak krijgt MOB een vergoeding van 1.500 euro van de verliezende partij, vaak de provincies. Daarnaast ontvangen we giften via onze website. Ons budget bestaat uit een paar ton. Dat geld

gaat allemaal naar ons juridische team, dat een fractie verdient van wat ze op de Zuidas zouden kunnen krijgen, en een handjevol ondersteunende medewerkers. Zelf ontvang ik niets.”

Is het voeren van rechtszaken de meest zinvolle manier om actie te voeren voor het milieu?

“Ja, natuurlijk! Veel grote milieclubs zijn uitermate ineffectief. Hun lobby wordt totaal niet serieus genomen. Ze zouden veel meer rechtszaken moeten voeren. Alleen als je de overheid of bedrijven echt onder druk zet, nemen ze je serieus. Dat kan het beste door te procederen. Dat zie je ook bij de rechtszaak van Milieudefensie tegen Shell en hun aanpak van de multinationals.”

Urgenda heeft de staat aangeklaagd om CO₂-reductie af te dwingen, Milieudefensie procedeert tegen Shell en mogelijk tegen andere multinationals, jullie focussen op stikstof. Waartegen moet nog meer worden geprocedeerd?

“Tegen de subsidies voor de fossiele industrie bijvoorbeeld. Het is mij echt een raadsel waarom nog geen enkele milieclub daarmee naar de rechter is gestapt, want dat lijkt me toch strijdig met het halen van de Parijs-

doelen. Helaas hebben wij onze handen al vol aan het stikstofdossier.”

Nog even over dat stikstofdossier: wat moet er nu met de boeren gebeuren?

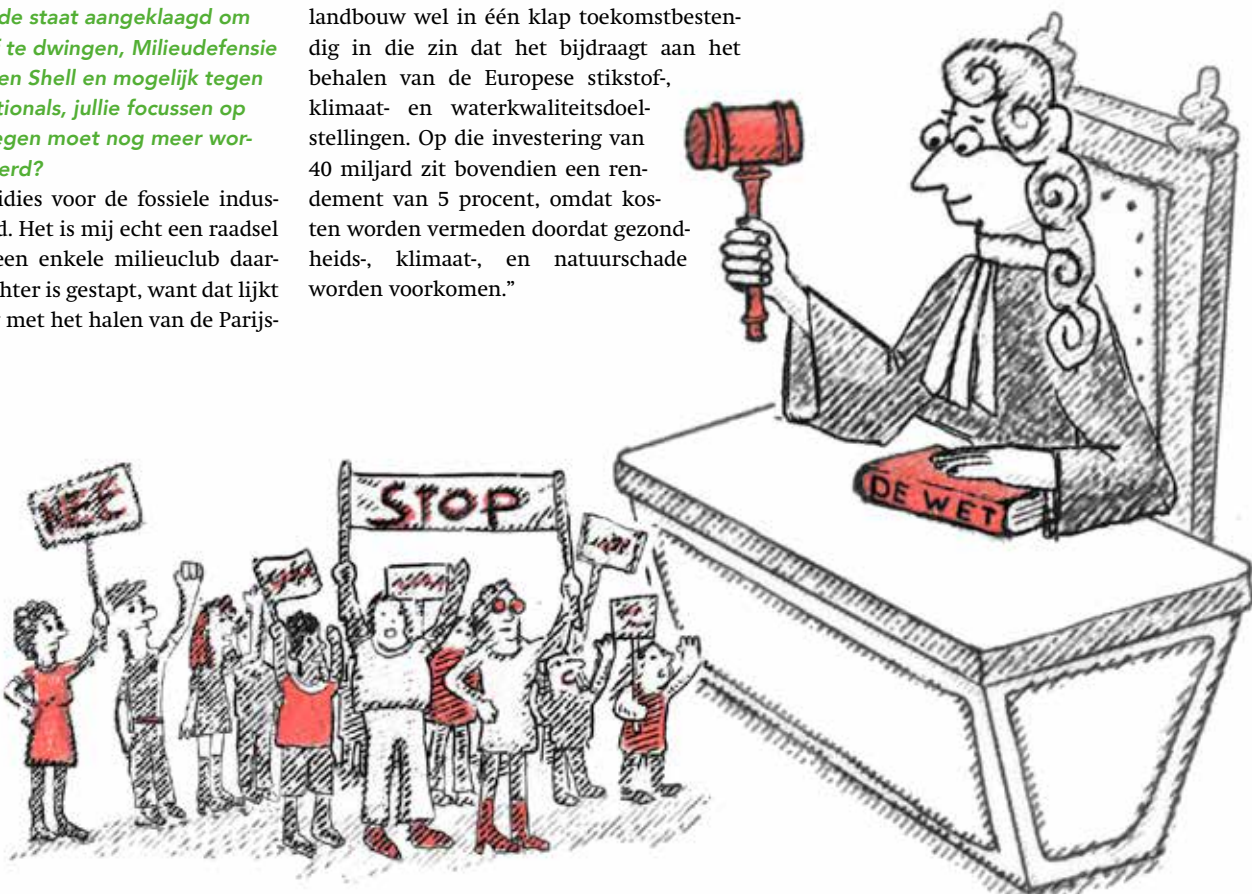
“In 2020 bleek uit de studie Betaalbaar beter boeren van onderzoeks- en adviesbureau Ecorys en Ethical Growth Strategies, in opdracht van Greenpeace, dat de hervorming van de intensieve veehouderij haalbaar en betaalbaar is. Het plan komt er grofweg op neer dat boeren in hun boerderijen blijven wonen, maar dat de overheid het boerenland opkoopt en onderbrengt in een zogenaamde grondbank. Die gaat dat land vervolgens verpachten aan boeren die daarop natuurinclusief willen boeren of aan partijen die er bossen aanplanten. Dat kost pakweg 40 miljard euro, maar dan is de landbouw wel in één klap toekomstbestendig in die zin dat het bijdraagt aan het behalen van de Europese stikstof-, klimaat- en waterkwaliteitsdoelstellingen. Op die investering van 40 miljard zit bovendien een rendement van 5 procent, omdat kosten worden vermeden doordat gezondheids-, klimaat-, en natuurschade worden voorkomen.”

Gaat het die kant op als de boeren straks worden uitgekocht?

“De kans is klein. Ik heb dit plan aan Mark Rutte voorgelegd in het Catshuis, maar hij is principieel tegen een grondbank. Het past niet binnen zijn neoliberale denkbeelden. De vrije markt is heilig, dus de markt moet het oplossen, vindt Rutte. Behalve als het om Schiphol of KLM gaat natuurlijk, dan mag de overheid kennelijk wel met publiek geld strooien.”

U bent zelf opgegroeid op een boerderij. Raakt het u wat er nu met al die boerengezinnen gaat gebeuren?

“Natuurlijk. Een excuus van de regering voor 30 jaar mismanagement van de sector zou op zijn plaats zijn.” □

HAWAÏ

Voedselbossen in plaats van gentech en monocultuur

Op Maui, een van de grotere eilanden in de archipel van Hawaï, worden met traditionele inheemse kennis voedselbossen opgezet. Het vruchtbare eiland was vroeger één groot voedselbos, maar kolonisatie en monoculturen van suiker en ananas hebben de grond uitgeput en de biodiversiteit gedecimeerd. Het eiland moet inmiddels bijna 90 procent van al het voedsel voor de bewoners importeren. De Amerikaanse gentechindustrie van onder andere Monsanto is er heer en meester, nadat de bedrijven binnengehaald werden om er gentechproefvelden op te zetten met weinig beperkingen voor gif spuiten. Deze bedrijven lobbyen bij de politiek en via de

rechtbank tegen regulering van het pesticidegebruik in Hawaï. In de nieuwe voedselbossen wordt geen gif gebruikt en wordt gewerkt aan herstel van het bodemleven en de biodiversiteit. De inheemse landbouwgebruiken in Hawaï houden daarnaast rekening met de maancyclus en windrichtingen, net als de biologisch-dynamische landbouw. “Het doel is om de macht van de gentechbedrijven te breken, en de agribusiness te vervangen door iets dat duurzamer en milieuvriendelijker is, en dat past bij onze eigen waarden”, zegt Kaipo Kekona (38) over zijn voedselbos, in een reportage van *The Guardian*.

BANGLADESH

Vrouwen besteden groter deel inkomen aan noodmaatregelen klimaat

Op het platteland besteden gezinnen waar een vrouw aan het hoofd staat tot een derde van hun inkomen aan maatregelen om hun huis en have tegen de gevolgen van klimaatverandering te beschermen. Dat blijkt uit onderzoek van het International Institute for Environment and Development (IIED), schrijft persbureau Reuters. Families met een vrouwelijk gezinshoofd zijn daarmee een aanzienlijk groter dan gemiddeld deel van hun inkomen kwijt aan klimaatadaptatie. Dat komt omdat hun inkomen lager is dan dat van mannelijke gezinshoofden. “De mannen geven er in absolute bedragen meer aan uit, maar vrouwen moeten een groter deel van hun lagere inkomen besteden aan de maatregelen”, zegt een van de onderzoekers van IIED. Bijna de helft van de huishoudens heeft met overstromingen te maken, ruim 40 procent met stormen, en ruim 80 procent met langetermijnproblemen zoals droogte en verzilting. “Het werk van vrouwen in het huishouden en de zorg is vaak onbetaald en wordt niet erkend. Zo lijkt het ook te gaan met hun rol bij de aanpassing aan klimaatverandering”, concludeert Mahfuza Mala van vrouwenrechtengroep Naripokkho.

Nederland: Tekort aan drinkwater uit de Maas dreigt door zomerse droogtes **+++ Utrecht** krijgt als eerste provincie een eigen klimaatlied, geschreven door jongeren **+++ Gemeente Raalte** verbiedt in pachtcontracten voortaan het gebruik van pesticide glyfosaat **+++ Curaçao:** Amerikaans/Braziliaans consortium wil zwaar vervuilende voormalige Shell-raffinaderij Isla exploiteren, milieugroep *Clean Air Everywhere* stapt naar de rechter **+++ Balkan:** Illegale vergiftiging van wolven, vossen, jakhalzen en beren groot gevaar voor biodiversiteit en volksgezondheid **+++ Australië:** #BlockadeAustralia actieweek in juli tegen klimaatontwrichting **+++**

STILLE OCEAAN

Coalitie voor bescherming walvisroutes

Op initiatief van Chili hebben negen landen in Noord- en Zuid-Amerika de handen ineen geslagen om de oostelijke Stille Oceaan beter te beschermen, van Alaska in het noorden tot Patagonië in het zuiden. Dat meldt nieuwssite *TeleSur*. Er leven meer dan veertig soorten walvisachtigen in het oostelijk deel van de Stille Oceaan. De belangrijkste bedreigingen voor walvissen daar zijn verstrikking en sterfte door vistuig, aanvaringen met schepen en klimaatverandering. Uit onderzoek van WNF en wetenschappers bleek al eerder het belang van onderling verbonden beschermde zeegebieden. “Om walvissen in hun hele leefgebied beter te beschermen is dus grensoverschrijdende samenwerking nodig. Deze nieuwe coalitie is daar een goed voorbeeld van”, reageert Nathalie Houtman van het Wereld Natuur Fonds op het nieuws. “Dit gedurfde initiatief maakt het mogelijk om netwerken van beschermde zeegebieden in nationale en internationale wateren te verbinden.” Eind augustus vindt in New York de vijfde VN-conferentie plaats over het beschermen van de zeeën en oceanen buiten de territoriale wateren van landen. Milieuorganisaties roepen op om tenminste een derde van het oppervlak te beschermen, waardoor visserij, olie- en gasboringen, en mijnbouw er niet meer plaatsvinden en de natuur kan herstellen. Op dit moment is minder dan 3 procent van de oceanen goed beschermd.

Schot

NEDERLAND

Proef: Utrecht laat onkruid staan

Het imago van onkruid is vaak negatief, als iets dat moet worden opgeruimd en verwijderd, maar daar wil de gemeente Utrecht verandering in brengen. Tijdens een proef worden 'spontaan opgekomen bloemen en planten', zoals de gemeente ze liever noemt, met rust gelaten. Tot 30 centimeter van de gevel, de stoep moet natuurlijk wel goed toegankelijk blijven. De stad Utrecht is het thuis van maar liefst 1300 verschillende wilde planten en bloe-

men, vertelt stadsecoloog Floris Brekelmans aan de Utrechtse nieuwssite *DUIC*. De aanwezigheid van veel bijensoorten hangt samen met de natuur in de stad. De stads-ecoloog is blij met de eerste resultaten van de proef. “Je ziet overal tuintjes ontstaan, elke straat is groen.” De proef duurt 2 jaar. Niet iedereen is enthousiast: in de reacties onder het artikel wordt zowel met scepsis als met steun op de proef gereageerd.

WERELD

Koolstof‘bommen’ moeten onschadelijk gemaakt

Een coalitie van juristen, onderzoeksjournalisten en campagnevoerders wil gezamenlijk voorkomen dat bijna tweehonderd ‘koolstofbommen’ afgaan. Daarmee bedoelen ze mijnbouw-, olie- en gaswinningsprojecten die net van start zijn gegaan of nog van start moeten gaan, die gezamenlijk voor ruim een miljard ton CO₂-uitstoot zouden zorgen. Dat is net zoveel als 18 jaar lang de uitstoot van de hele wereld op het huidige niveau. De koolstofbommen werden door *The Guardian* geïdentificeerd

in een onderzoek naar fossiele megaprojecten. De landen met de grootste bommen zijn de VS, Saoedi-Arabië, Rusland, Qatar, Irak, Canada, China en Brazilië. “Met een klein groepje gemotiveerde mensen kun je een koolstofbom onschadelijk maken”, zegt Kjell Kühne van de universiteit van Leeds, die het onderzoek leidde. “Zo’n team hebben we nodig voor elk van deze projecten. Dit zijn cruciale veldslagen voor de *Keep it in the Ground*-beweging.”

IJsland: Weerstand tegen walvisjacht neemt toe onder de bevolking **+++ Kameroen:** Eerste zadenbank voor bosherstel geopend in Mbalmayo **+++ Zuid-Afrika:** Dronefabrikanten vechten verbod op vissen met drones tevergeefs aan bij rechtbank **+++ Peru:** Olielekkage bij raffinaderij uit tanker Mare Doricum heeft desastreuze gevolgen voor lokale bevolking, beloofde compensatie door oliebedrijf Repsol blijft uit **+++ Wereld:** Nieuwsgierigheid en vraatzucht maken goudvis tot zeer gevaarlijke invasieve soort, als je hem uit z'n kom in de sloot gooit **+++**

Mensen | Klimaatkinderen

Dit is het vierde verhaal van het project Hengelo aan Zee. Fotograaf Henri Blommers portretteert kinderen en laat ze op een creatieve manier de zeespiegelstijging visueel maken.

Eigenlijk kan niemand zich voorstellen dat onze hoofdstad écht onder water komt te staan, maar grote delen van Amsterdam liggen ook nu al onder de zeespiegel. Als Kasper (11) op zijn bootje over de Sloterpas vaart, vindt hij dat maar een gek idee. Hoe bereidt de stad zich voor op de gevolgen van klimaatverandering?

Tekst **Marjolein Koster** Beeld **Henri Blommers**

Doet Kasper straks boodschappen met de boot?

“Als ik hier in de flat zit, dan weet ik dat het water niet tot onze verdieping komt”

“Daar, in die flat woon ik”, wijst Kasper vanaf het gras langs de Sloterpas. “Je ziet daar een raam met veel stickers en rechts ervan eentje met één sticker, dat is van mij.” Vanuit zijn slaapkamer op de tiende verdieping van de flat kijkt Kasper uit over het water. In de zomer zwemt hij hier graag. “Water is vooral leuk en niet eng. Maar soms merk ik wel dat er in de Sloterpas koude stromen zijn. Dan kan je verstijven en kan je niet meer zwemen en dan zink je. Daarom blijf ik liever dichtbij de kant of ik trek een zwemvest aan. Water kán dus wel gevaarlijk zijn, maar ik maak het veilig voor mezelf.”

“Ik heb mijn zakdoek aan een buis vastge maakt en de tent van mijn zusje op de boot gezet. Het is eigenlijk een soort varende huis.” De zakdoek geeft de hoogte van het NAP aan, het Normaal Amsterdams Peil. “Als de dijken nu zouden doorbreken, dan komt het water zo hoog”, zegt Kasper over zijn creatie. “Maar als ik hier in de flat zit, dan weet ik dat het niet tot onze verdieping komt. Misschien wonen we later wel allemaal op zo’n boot”, mijmert hij. “En dan komt de groenteboer gewoon langsvaren.”

Vitale netwerken

Kasper zit voorlopig nog wel droog op de tiende verdieping. Toch is het best logisch dat hij nadenkt over andere manieren van

wonen, vindt Lisette Klok, docent en onderzoeker ‘Klimaatbestendige Stad’ aan de Hogeschool van Amsterdam. “De kans op overstromingen zal groter worden en dat heeft gevolgen voor de manier waarop we onze gebouwen en vitale netwerken zoals elektriciteit, drinkwater, telecom, stads warmte en riolering inrichten. Zeker voor bijvoorbeeld ziekenhuizen is het belangrijk dat deze netwerken het blijven doen op het moment dat een overstroming plaatsvindt.” Klok houdt zich niet alleen bezig met de mogelijke gevolgen van de zeespiegelstijging, maar kijkt breder hoe steden zich moeten voorbereiden op de gevolgen van klimaatverandering. Hoe Amsterdam zich koel kan houden tijdens de zomers die steeds warmer worden bijvoorbeeld. Op school leert Kasper eigenlijk niet zoveel over klimaat, maar soms komt het voorbij in het *Jeugdjournaal* en daarom weet hij wel het een en ander. “We kunnen wel verduurzamen. Bij mijn vader eet ik vegetarisch en we gaan expres veel minder met de auto en

nooit met het vliegtuig op vakantie. Als de kans er is dat we de wereld ermee redden, dan vind ik dat wel goed om te doen.”

Lespakket

Dat Kasper dit zo uit zijn mouw schudt, is volgens onderzoeker Klok niet vanzelfsprekend. “We zien echt dat er nog altijd weinig kennis is onder burgers over klimaatverandering en de zeespiegelstijging, terwijl het zo ingrijpend is voor Nederland. Steden moeten niet alleen fysiek klimaatbestendig worden. Er moet ook begrip zijn onder burgers voor de keuzes die gemaakt zullen worden.” Daarom ontwikkelt Klok samen met collega's een lespakket met als voorlopige werktitel ‘Na ons de zondvloed’, om bewustwording onder kinderen en ouders te vergroten en het gesprek op gang te krijgen. Ook in dit lespakket worden kinderen uitgedaagd een kunstwerk te maken om de gevolgen van de zeespiegelstijging te verbeelden – net als Kasper al met zijn bootje heeft gedaan.

Volgens Klok is Amsterdam goed op weg met haar klimaatadaptatiestrategie. “Ik weet niet of het genoeg is, maar ik ben blij dat de strategie op de agenda staat en dat die gaat versnellen. Want de zeespiegelstijging versnelt ook.” Het is volgens haar belangrijk dat verschillende disciplines nu meer met elkaar verbonden worden. “Om ons bijvoorbeeld goed te wapenen tegen hitte, zouden de

gezondheidszorg, de bouwsector en stedelijke planning nog veel meer kunnen samenwerken om tot een goed hitteplan te komen. Met aandacht voor concrete maatregelen als zonnewering en slim ventileren. We moeten samen nadenken over hoe we een fijne en gezonde woonplek voor mens en natuur kunnen creëren.” □

Kasper ter Veen (12)

Uit: Amsterdam

Hobby's: voetballen, zwemmen en buitenspielen

Houdt ook heel erg van: knutselen. “Later wil ik iets met mijn handen doen, misschien dingen van hout maken of zo.”

Wil later: niet in de hoofdstad wonen. “Amsterdam is wel een vertrouwde plek voor mij, maar ik wil ook weleens een keer ergens anders wonen.”

Typisch Kasper: Heeft vaak kleding aan in felle kleuren en met grappige plaatjes. En draagt altijd een korte broek, zelfs in de winter. “Soms is dat wel een beetje koud, maar toch doe ik dan een korte broek aan. Dat zit gewoon lekkerder.”

Gas en geweld in Mozambique

De gasbel voor de kust van Mozambique brengt het land niet de gehoopte welvaart. Opnieuw gaan westerse bedrijven er met de buit vandoor, gesteund door onze overheden en ons belastinggeld. Voor de Mozambikanen betekent de gasvondst vooral meer ongelijkheid en geweld, zegt Ilham Rawoot. “Nederland wil stoppen met de gaswinning in eigen land, maar gaat er in Afrikaanse landen gewoon mee door.”

Tekst en beeld Sarah Haaij

“T hee met melk, en laat het zakje er maar inzitten”, zegt Ilham Rawoot. Na een lange dag vol nieuwe ontmoetingen op het kantoor van Milieudefensie kan de klimaatactivist wel een opkikker gebruiken. Druk, druk, druk is ze, deze medewerker van het Mozambikaanse Justiça Ambiental (JA!), partnerorganisatie van Milieudefensie. Als coördinator van de internationale afdeling van de Say No to Gass-campagne was ze net nog in Rome, de dagen daarvoor in Kopenhagen en na het interview zal ze in Amsterdam op het podium van debatcentrum Pakhuis de Zwijger staan. Vervolgens is het hup, door naar het Europees Parlement en Parijs. Rawoot neemt een slok van haar sterke thee en leunt even achterover. Het is een behoorlijke tour, beaamt ze, maar een broodnodige: “We hebben een belangrijke boodschap voor het Europese publiek. Ik ben hier om te vertellen dat overheden en bedrijven, die van Nederland inclusief, het leven van mensen in Mozambique verstoren. Dat jullie belastinggeld wordt gebruikt om daar levens en het klimaat te verwoesten.”

Onherkenbaar

Rawoot, 38 jaar, met spijkerjack, zwarte bob en neuspiercing, heeft een zachte glimlach die verdwijnt zodra je het onderwerp aansnijdt dat haar het meest aan het hart gaat: de grootschalige gaswinning in Mozambique. Daar, in de arme kustprovincie Cabo Delgado in het noorden van het land, werd 12 jaar geleden een van de grootste gasvelden ter wereld gevonden. De fossiele industrie investeerde sindsdien al miljarden in de ontwikkeling van infrastructuur voor toekomstige gasextractie. Nederlandse bedrijven, zoals baggeraar Van Oord, pikken met steun van de Nederlandse overheid graag een fiks graantje mee van het megaproject. Maar voor die ontdekking van het gas wordt een hoge prijs betaald, zeggen Rawoot en haar collega's. Het zijn de mensen uit de plaatselijke vissersdorpen die als eersten de rekening gepresenteerd kregen. “Vier jaar geleden leefden de mensen waar JA! mee samenwerkt, de vissersgemeenschappen van Cabo Delgado, nog met en van de zee. Zij leidden een zelfvoorzienend bestaan dat was vervlochten met de visvangst. Maar om ruimte te maken voor de gasexploitatie zijn de kustbewoners verplaatst.

Ver weg van hun omgeving en hun manier van leven, zonder inspraak te hebben gehad en zonder voldoende te zijn gecompenseerd, moeten zeker 550 gezinnen nu in hervestingskampen zien te overleven. Hun oude bestaan is uitgewist en alles wat ze kenden kapot gemaakt.”

Het raakt Rawoot om de bewoners zo ontworteld te zien: “We hebben een video gemaakt. Daarin zie je slachtoffers van het gasproject in 2018, aan het begin van het hele traject, en 2 jaar later, als ze in 2020 op hun nieuwe plek zitten. Om dan een grootmoeder terug te zien die tien kleinkinderen moet voeden zonder de gewassen en visvangst die de gemeenschap eerder gezamenlijk produceerde, dat is verdrietig. Deze vrouw zit nu wel in een nieuw huis, maar ze is in een klap 20 jaar ouder geworden. Ik herkende haar nauwelijks; alle hoop voor de toekomst leek uit haar weggesijpeld.”

Met het gas kwam het geweld

Gemakkelijk is het niet voor Rawoot en haar collega's om de vissersgemeenschappen van Cabo Delgado te ondersteunen in hun strijd voor betere omstandigheden. De situatie in →

→ het noorden van Mozambique is explosief. De gewapende rebellengroep Al-Shahaab, regeringstroepen en private militaire bedrijven zijn verwickeld in een langdurige strijd, waarbij de burgerbevolking niet wordt ontzien. Alle strijdende partijen maken zich schuldig aan mensenrechtenschendingen en oorlogsmisdaden, volgens Amnesty International. Het geweld leidde al tot meer dan drieduizend doden.

In een bericht op Facebook stelt Rawoot het scherp: “De hebzucht van rijke landen naar gas uit Mozambique wakkert de klimaatcrisis en een gewelddadig conflict aan.” Dat conflict, tussen 2017 en 2021 op zijn hoogtepunt, creëerde naast de honderden ontheemden en duizenden doden ook nog eens meer dan 800 duizend vluchtelingen. Op de vraag hoe de onrust en de gaswinning met elkaar verbonden zijn, antwoordt ze: “Het geweld is uitgesproken op het moment dat de gasindustrie om de hoek kwam kijken. Want terwijl de fossiele investeringen ineens binnenstroomden, zagen de bewoners daar niets van terug. Op de geweldsexplosie in het noorden van Mozambique wordt vaak gemakkelijk het label van ‘islamitisch terrorisme’ geplakt. Maar veel van die rebellen zijn zelf Mozambikanen; het zijn de mensen die de afgelopen jaren hebben moeten toezien hoe een elite zich verrijkt terwijl zij zelf met niets achterbleven. De woekerende ongelijkheid, geflankeerd door de komst van de westerse bedrijven, heeft de ruimte gecreëerd waarin dat extremisme kon opbloeien.”

Tekenend voor de complexiteit van de situatie is dat niet alleen de rebellen, maar ook het regeringsleger dat de bevolking zou moeten beschermen, grove mensenrechtenschendingen begaat. “Olie- en gasbedrijf Total heeft een sterke aanwezigheid in Cabo Delgado en wist van die schendingen”, zegt Rawoot. “Toch bleef het bedrijf het Mozambikaanse

leger betalen voor de bescherming van haar gasinfrastructuur. Zo ontstond de bizarre situatie dat er achthonderd soldaten in touw waren om het gascomplex aan de kust te bewaken en slechts een handjevol soldaten het dorp beschermden. Hierdoor raakten natuurlijk nog meer mensen gefrustreerd.”

Na een reeks brute, deels aan Al-Shabaab toegeschreven aanslagen vorig jaar, waarbij ook werknemers van het bedrijf omkwamen, besloot Total in april 2021 uit Mozambique te vertrekken. De energiegigant beriep zich op *force majeure* – overmacht – en sindsdien liggen de gasactiviteiten stil. Al blijkt uit recente berichten dat gasbedrijven terug willen keren nu volgens hen de veiligheidssituatie iets verbeterd.

Wilde Westen

Vraag Rawoot om de huidige situatie in het noorden van Mozambique te beschrijven en ze komt uit op ‘het Wilde Westen’. “Mensen zijn er bang, berooid en op de vlucht. Het is er gevaarlijk.” Zo gevaarlijk dat organisaties zoals JA!, die de impact van de gasexploitatie proberen te monitoren, op hun hoede moeten zijn. De Mozambikaanse autoriteiten maken journalisten en activisten het werk onmogelijk door intimidatie en bedreigingen, signaleert ook Amnesty International. Deze winter was Rawoot, die zelf in Zuid-Afrika woont, voor het eerst in lange tijd weer in Mozambique. Vanuit Zuid-Afrika is het voor haar gemakkelijker en vooral minder bedreigend om luid campagne te voeren: “De afgelopen periode was het noorden zo goed als onbereikbaar. Informatie over de situatie ter plekke verzamelden we via contacten in de getroffen gemeenschappen. Maar ook dat is gevaarlijk. Zo moesten we onze contactpersoon onlangs met spoed evacueren omdat hij zijn leven niet meer zeker was. Activisten waar we mee hebben gewerkt zijn verdwenen, ook journalisten

zijn gemarteld en verdwenen. Sommige mensen durven nauwelijks nog te praten.”

Dat Wilde Westen dat Rawoot beschrijft, staat in schril contrast met het ideaalplaatje dat energiebedrijven en overheden die het gasproject ondersteunen graag schetsen: dat de exploitatie van de gasbel voorspoed en ontwikkeling brengt. De regering verwacht in de komende 25 jaar 95 miljard dollar aan gasinkomsten te genereren. Van al dat geïnvesteerde geld profiteert ook de bevolking mee, zo klinkt het. Denk aan al die banen in de gasindustrie of aan de opbrengsten voor lokale bedrijven die worden gecontracteerd.

Rawoot frons, dit verhaal heeft ze eerder gehoord. “We hebben de situatie met eigen ogen gezien en weten: de enige die gaan profiteren van dit gasproject zijn buitenlandse bedrijven, overheden en een handjevol rijke locals. Kijk maar naar de spelers, er is slechts één klein Mozambikaans overheidsorgaan bij het hele proces betrokken. Bovendien wordt straks 80 procent van het gewonnen gas geëxporteerd en worden belastingen omzeild door werknemers via Dubai uit te betalen. Zo vloeien dus ook de opbrengsten weg.”

Op de lange termijn ontstaat afhankelijkheid, van de verkeerde energiebron welteverstaan

profiteren, nadat alle investeringskosten zijn gedekt, wat waarschijnlijk nog minstens 10 jaar zal duren”, zo valt te lezen in een recent rapport van verschillende Friends of the Earth-groepen: *Fuelling the crisis in Mozambique, How Export Credit Agencies contribute to climate change and humanitarian disaster* (mei 2022). Het gaat nog lang duren voordat Mozambique kan gaan verdienen aan het gas; en dat terwijl bij het Parijs-akkoord is afgesproken dat ook opkomende economieën over 10 à 20 jaar hun gas- en olie-industrie moeten afbouwen. “Wat als het gas straks niet wordt verkocht omdat de gasvraag over 10 jaar totaal is veranderd?”, vraagt Rawoot. “Dan zit Mozambique met de schulden en de problemen.”

Dat ook Nederland die fossiele afhankelijkheid aanzwengelt, werd vorig jaar ondubbelzinnig bevestigd. Een dag na een van de bloedigste aanslagen in Noord-Mozambique, op 24 maart 2021, besloot de Nederlandse staat om het gasproject in Cabo Delgado met meer dan een miljard te ondersteunen. De Nederlandse baggeraar Van Oord kreeg deze exportsteun voor haar werkzaamheden in het gebied. Daarmee is het gasproject in Mozambique het grootste fossiele project dat de afgelopen jaren exportsteun heeft ontvangen.

“Onverklaarbaar”, noemt Rawoot die beslissing, zeker in het licht van de Europese geschiedenis met grondstoffenexploitatie en vervuiling op het Afrikaanse continent. “Waarom denken de politici in Den Haag dat het dit keer anders zal zijn? Dat het in Cabo Delgado wel gaat lukken om met fossiele extractie ontwikkeling op gang te brengen?” Het is ‘neokoloniale retoriek’, zegt de activist die zich nu echt kwaad begint te maken. “En zolang dit idee blijft bestaan, dat Afrika ontwikkeld moet worden terwijl het mondiale Noorden daar tegelijk van kan meeprofiten, gaat het mis. Want waarom

wil Nederland zelf wel stoppen met het uit de grond halen van gas, maar gaat het daar in Afrika mee door? Waarom mag er bij ons nog wel geëxploiteerd worden, terwijl wij het zijn die de prijs van klimaatvervuiling nu al betalen met cyclonen, overstromingen en mensenrechtenschendingen?”

Lichtpuntjes

Hoogste tijd voor een ander systeem, is de boodschap van Rawoot en collega’s tijdens deze Europatour. Een transitie, waarin hernieuwbare energie een hoofdrol speelt, maar dan wel op een kleinschalige manier. “We willen energie van zon en wind, maar niet van de grote bedrijven uit het Westen die hier aan ons komen verdienen. Het moet lokaal. In Mozambique heeft op dit moment maar 30 procent van de mensen toegang tot elektriciteit. Er is nog geen groot *grid* en dat zal er ook niet snel komen. Wat je daar nodig hebt, zijn lokale initiatieven beheerd door en in eigendom van de bevolking zelf.” Op weg naar die gedroomde transitie flikkeren al wat kleine lichtpuntjes. Zo beloofde Nederland tijdens de klimaatconferentie van Glasgow haar omstreden exportsteun aan fossiele buitenlandprojecten, nu nog goed voor ruim 1,5 miljard, per eind 2022 uit te faseren. Net als de Europese Investeringsbank, verschillende Ontwikkelingsbanken en andere Europese landen dat al eerder deden. In een rechtszaak in het Verenigd Koninkrijk tegen Britse exportkredietsteun voor Mozambique noemde een van de twee rechters de steun ‘onrechtmatig’ en in strijd met het Parijs Klimaatakkoord. Dus ja, er is vooruitgang, besluit Rawoot. Tegelijkertijd brengt de oorlog in Oekraïne ook nieuwe zorgen mee: “Nu gas uit Rusland ineens een *no go* is, bestaat de kans dat de aandacht voor gas uit Afrika groeit. Dat is natuurlijk het laatste wat we willen.” □

Dit artikel is mede mogelijk gemaakt door het Steunfonds Freelance Journalisten.

“Zolang het idee blijft bestaan dat Afrika ontwikkeld moet worden terwijl het Noorden kan meeprofiten, gaat het mis”

Het Noord-Franse Grande-Synthe laat milieu-maatregelen werken vóór arme mensen. Het resultaat: biologische stadslandbouw, gratis openbaar vervoer en een gegarandeerd basisinkomen. Tekst **Berna van Vilsteren** Beeld **Mélanie Niemierz**

Groene revolutie in een arme industriestad

Van verre domineren de grote rookpluim en de schoorstenen van ArcelorMittal in Dunkerque de horizon. De staalreus maakt de Noordzeekust, samen met chemiebedrijven, olieraffinaderijen en een overslaghaven, tot een bijna onneembare vesting. Stadsgrenzen zijn hier lastig te onderscheiden. Dunkerque, Saint Pol sur Mer, Coudekerque en Grande-Synthe zijn aan elkaar gegroeid tot een stedelijke kluwen. Verrassend genoeg ontworstelt in dit decor een kleine stad zich met veel verbeeldingskracht aan de werkelijkheid. Grande-Synthe vaart al jaren lang een sociaal-ecologische koers die de verwachtingen op zijn kop zet. Zo mag het een prestatie heten dat de industriestad in 2010 de eerste editie won van ‘Hoofdstad van de Biodiversiteit’. Mede dankzij een 4 kilometer strekkende groene, waterrijke zone die de stad scheidt van de industrie. Dat levert soms grote contrasten op. Tussen de olie-opslag van Total en een weelderige medicinale plantentuin stroomt slechts een kanaal. De naastgelegen biologische boerderij verzorgt het onderhoud van de tuin. Het blijkt een coöperatie te zijn waar zo’n twintig mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt werken. Een vrouw in kleurige Afrikaanse gewaden zit geknield tussen het opkomend gewas. De kwekerij produceert voor de lokale markt en verkoopt groentepakketten aan particulieren, vertelt

de bedrijfsleidster. Met grote regelmaat dendert er een vrolijk gekleurde bus op biogas door de straat. Op de zijkant staat ‘Bus 100 % gratuit, 7 jours sur 7’. Die boodschap –gratis bus, alle dagen van de week – geldt voor de 200 duizend inwoners van het noordwestelijke departement. Dit is de grootste agglomeratie in Frankrijk met gratis busvervoer.

Sociale crisis

De provinciestad met nog geen 24 duizend inwoners is militant. Onlangs nog draaide Grande-Synthe de machtige Franse staat de duimschroeven juridisch verder aan in een lopende rechtszaak; een dwangsom dreigt als de staat nog langer in gebreke blijft om klimaatverandering tegen te gaan. De Raad

van State nam de klacht in behandeling, omdat de kustplaats kwetsbaar is voor zeespiegelstijging.

Dat Grande-Synthe ecologisch scherp aan de wind vaart, lijkt geen vanzelfsprekendheid. De sociale crisis is hier diep. De werkloosheid is de hoogste van het land, zo’n 30 procent. Een bijna even groot percentage van de inwoners leeft in armoede. De economie leunde lang eenzijdig op de industrie. Waar ArcelorMittal in de jaren 70 aan tienduizend mensen werk bood, is daar nu minder dan een derde van over. Toch is de ecologische transitie hier niet blijven hangen in de gedachte dat die voor mensen met een klein inkomen onbetaalbaar is. “Wat goed is voor

het milieu, is goed voor arme mensen”, zegt Damien Carême aan de telefoon.

Wie Grande-Synthe zegt, ontkomt niet aan haar gedreven ex-burgemeester. Carême was bijna twee decennia lang de motor achter het rood-groene beleid. In 2020 vertrok hij naar Brussel, waar hij in het Europees Parlement zit voor De Groenen/Vrije Europese Alliantie. Het is Carêmes stellige overtuiging dat de ecologische transitie dé oplossing is voor de sociale crisis. “Het is een kwestie van politieke keuzes.”

Zo kon Grande-Synthe door te besparen op energiekosten in 2019 als een van de eerste gemeenten in Frankrijk een gegarandeerd basisinkomen invoeren voor burgers onder het bestaansminimum. De gemeente

Tussen de olie-opslag van Total en een weelderige medicinale plantentuin stroomt slechts een kanaal

hakte meer dan een half miljoen euro binnen door alle openbare verlichting te vervangen door LED. De lichtintensiteit gaat in de avond en nacht naar 20 procent. Door op het nieuwe stadion ook nog eens 700 vierkante meter zonnepanelen aan te leggen, daalde het energieverbruik van de gemeente met bijna 70 procent. Renovatie en isolatie van sociale huurwoningen, 70 procent van

het woningbestand, en een aansluiting op het restwarmtenetwerk van ArcelorMittal, leverden nog eens acht ton op. Die besparing voelen de inwoners in hun portemonnee. Hun energierekening ging fors omlaag.

Lokale voedselproductie

Rechtvaardigheid moet de kern zijn van de klimaattransitie, vindt Carême. Het is niet →

→ eerlijk dat arme mensen zijn veroordeeld tot goedkoop en vaak ongezond eten. “Een gangbare salade zou gelet op de milieukosten juist een veelvoud moeten kosten van een biologische.” Carême zette zich daarom in de laatste periode van zijn burgemeesterschap in voor lokale voedselproductie. De gemeente verwierf 8,5 hectare grond en verpacht die tegen een schappelijk bedrag aan drie biologische stadsboeren. Zo kon Carême een eerste stap zetten in de gedroomde voedseltransitie: minimaal één onbespoten maaltijd per dag voor alle kinderen. Zij zijn immers het meest kwetsbaar voor pesticiden. Inmiddels kunnen de schoolkantines 700 biologische maaltijden per dag bereiden. De korte keten drukt de kosten en zorgt dat de ouderbijdrage bescheiden kan blijven, tussen de 0,40 en 1,80 euro. Voor wie dat te duur is, springt de gemeente bij.

Het mes van lokale voedselproductie snijdt aan twee kanten. Het maakt ook de economie diverser en creëert nieuwe werkgelegenheid. Carême wilde de tuindersstad die Grande-Synthe was vóór de industrialisatie, weer tot leven brengen.

Buiten de gebaande paden

De nieuwe burgemeester Martial Beyaert en zijn bestuur gaan door op de ingeslagen weg. Wie buiten de gebaande economische lijntjes wil kleuren, heeft echter maar weinig rolmodellen. Daarom werkt de stad samen met wetenschappers. De *Fondation Zouin*, een soort denktank voor nieuwe ecologische samenlevingsmodellen, ontwikkelde *le Revue de Transition Ecologique*, een subsidie van 30 duizend euro. Dat geld wordt besteed aan nieuwe coöperatieve bedrijfsvormen met sociale en ecologische impact.

De samenwerking met wetenschappers wierp eerder ook vruchten af bij grote bedrijven. Jarenlang probeerde Carême belangrijke werkgevers mee te krijgen in de ecologische omwenteling, tevergeefs. Het lukte wél met tussenkomst van de beroemde

Vorige pagina en boven: *les jardins partagés* van Grande Synthe
Rechts: biologische lunch op school
Volgende pagina: workshop in l'Atelier

econoom Jeremy Rifkin. In zijn boek *De derde industriële revolutie* ontvouwt Rifkin zijn visie op een nieuw duurzaam economisch model, gebaseerd op internettechnologie en decentrale groene energie-opwekking. De industriële sector van Grande Synthe vroeg hem een masterplan te maken.

Rifkin heeft Noordwest-Frankrijk door de jaren regelmatig bezocht. Al in 2015 noemde hij in de Franse pers deze regio “de meest gemobiliseerde van Frankrijk” voor zijn ideeën. Hij was “onder de indruk van de stortvloed aan projecten die nieuwe en groene banen scheppen”, zo vertelde hij een regionale krant. Onder meer de grootste waterstoffabriek van Frankrijk staat hier.

Om de enorme armoede en werkloosheid op termijn terug te dringen, heeft de stad nog een lange weg te gaan. Vanuit de regionale vakbonden klonk incidenteel ook kritiek op Carême. Zijn sociaal-ecologische beleid zou

er slechts in slagen de status quo te handhaven en het anti-fossiele beleid zou een bedreiging zijn voor de werkgelegenheid. Toch oogst Carême vooral bewondering. In 2016 werd hij verkozen tot ‘Burgemeester van de Wereld’ door de City Mayor Foundation. Sommige van de keuzes in zijn stad zijn be-

hoorlijk gedurfd. Door het busvervoer gratis te maken, sneed het voor 5 miljoen euro in eigen vlees. Carême ziet dat niet als een verliespost. “Veel arme mensen zijn uit hun isolement gehaald. Zij hebben geen auto en voorheen was het busvervoer slecht. Busroutes zijn herzien waardoor 83 procent van de inwoners een halte heeft op loopafstand. De bus rijdt om de 10 minuten.” Werkgevers leggen een bedrag bij, omdat bedrijven beter bereikbaar zijn geworden. De gemeente hoopt dat de middenstand in het centrum meer klandizie trekt. Ook huishoudens met twee auto's nemen nu vaker de bus, blijkt uit onderzoek.

Zelfredzaam

Julian Mierzejewski is de praktische spil in de sociaal-ecologische transitie van de stad. Voor hem zijn betrokken burgers onmisbaar bij de uitdagingen waar de stad voor staat. *L'Atelier, université populaire*, een houten gebouw met een inheemse plantentuin, is de broedplaats waar hij samen met zijn team en burgers problemen behapbaar maakt. Milieuproblemen zijn vaak ook sociale problemen, legt Mierzejewski uit. “Ongezonde werkomstandigheden, luchtvervuiling, het zijn armere mensen die het treft. Kanker komt hier veel voor. Mensen hebben daar zorgen over, maar geen middelen om er iets tegen te doen.”

Een arme stad vraagt om een alternatieve aanpak, die buiten de dominante commerciële kanalen om gaat

Het atelier zoekt naar oplossingen die mensen zelfredzaam maken. Mierzejewski nodigde een toxicoloog uit voor een lezing over chemische stoffen. Die werd zo goed bezocht dat de gemeente besloot dat er een lokaal beleid moest komen tegen blootstelling aan hormoonverstorende stoffen. Het atelier biedt nu workshops aan die mensen leert hoe ze zelf schoonmaak- en verzorgingsproducten kunnen maken zonder chemische toevoegingen. “In de eco-supermarkt zijn die producten erg duur. Met ouderwetse middeltjes en planten maak je heel goedkoop zelf wasmiddel of een hoestdrank met oliën van wilde planten. Die kweken we in de medicinale plantentuin en hier achter het atelier. Een lokale apotheker is er ook bij betrokken en geeft wetenschappelijk bewezen tips. Met die kennis over planten ervaren mensen ook het contact met de natuur.” Een arme stad vraagt om een alternatieve aanpak, die buiten de dominante commerciële kanalen om gaat, zegt Mierzejewski. “Het gaat er om dat mensen een doel heb-

ben, dat ook nog ecologisch is en waar de normale markt niets te bieden heeft. Een repair-café is bijvoorbeeld niet interessant in kapitalistische termen, maar hier is er veel vraag naar.”

Wachtlijst

Dat de aanpak om burgers bij de ecologische transitie te betrekken werkt, bewijzen *les jardins partagés*: biologische voedseltuinen waar bewoners hun eigen eten verbouwen. Het was een idee van een groep burgers uit de armste wijken dat naadloos aansloot bij de wens van de gemeente om lokaal voedsel te verbouwen. Acht jaar geleden werden verspreid over de stad troosteloze grasveldjes omgeploegd. In de luwte van de oudere appartementenblokken zijn zes grote moestuincomplexen aangelegd.

In de wijk *Europe* lijkt het deze vrijdagmiddag te warm om in de tuin te werken. Nog niemand heeft zich hier in de met groene hekken omheinde tuintjes gewaagd. 24 kleine percelen liggen er strak bij; verhoogde →

Milieuproblemen zijn vaak ook sociale problemen

→ aardappelbedden in het gelid, overal staan grote bossen kruiden en veel bloeiende tuinbonen. Jonge sla-plantjes groeien op in afgeknipte petflessen. Er zijn twee mini-tuinen op tafels voor volkstuinders met een fysieke beperking. Een bewoonster, haar hoofdhoek losjes omgeslagen, leunt over het balkon waar beddengoed te luchten hangt. Kebir Chabha woont al bijna 50 jaar in Grande-Synthe. Samen met haar inmiddels overleden man immigrerde ze in de jaren 70 vanuit Algerije. “Hij werkte in de staalindustrie. Dag in dag uit stond hij naast de gloeiende ovens.” “Het is rustig. Veel burens zitten nog in de moskee”, legt Chabha uit. Jaarrond, ook in de winter, oogst ze haar eigen fruit en groenten. “J’adore!”, roept ze met haar zangerige stem. “Anders zou ik me maar vervelen.” In haar tuin staan aardappels, knoflook, aardbeien, Arabische kool en kardoelen, een reusachtige plant die familie is van de artisjok. Die staat hier in bijna alle tuinen. “Het is een groente die populair is bij migranten. Heerlijk voor in de gratin.”

De tuintjes zijn populair. Voor de percelen hier is een wachtlijst, vertelt een medewerkster van de gemeente die een hek komt

repareren. Het gebruik is gratis, maar het contract vervalt als een huurder de tuin verwaarloost.

Abrikozenbomen

Op een steenworp afstand van L’Atelier is Didier Boumaïza sinds 3 jaar de gelukkige eigenaar van een perceel. “Ik had helemaal geen ervaring, maar je leert snel. Iedereen helpt elkaar. We regelen alles zelf. Daardoor zijn we meer een gemeenschap geworden. Ik vind het vooral heel leuk om te doen. Het is mooi meegenomen dat mijn gezin drie keer in de week biologisch kan eten. Dat zou ik anders niet kunnen betalen. Voor het biologisch plantgoed en de zaden heb ik een goedkoop adres.” Inmiddels eten ongeveer 180 families regelmatig producten van eigen kweek. De tuinen brengen volgens Chabha mensen van alle culturen en leeftijden samen. “Er zijn zowel mensen van over de negentig als jongeren.” Vooral de Portugese pensionado’s blijken fanatiek. “Ze hebben abrikozenbomen buiten de hekken geplant.” De moestuinen zijn in trek bij inwoners met een migratie-achtergrond. “Vooral de eerste generatie migranten werkte in hun herkomstland in de landbouw”, zegt Mierzejewski, zelf zoon van Poolse immi-

granten. “We zien dat ouders die kennis nu weer toepassen en doorgeven aan hun kinderen. Workshops over lokale voedselproductie doen we daarom samen met ouders en kinderen. Die zijn vaak direct volgeboekt.”

Het geheim

De rijke mix aan culturen in Frans-Vlaanderen is het resultaat van meer dan een halve eeuw migratie. Uit alle windstreken, ook uit Frankrijk zelf, streken migranten hier neer. Voor de werkgelegenheid in de industrie of als tussenstation op weg naar Engeland. Grande-Synthe haalde in 2016 het wereldnieuws met haar humanitaire vluchtelingenbeleid. Zeer tegen de wil van de Franse staat verrees er een compleet dorp met houten onderkomens voor 1500 vluchtelingen. Een doorbraak van extreemrechts weet Grande-Synthe vooralsnog af te wenden. Bij de laatste landelijke presidents- en parlementsverkiezingen haalden Marine Le Pen en haar partij Rassemblement National net geen meerderheid. De meeste stemmen gingen naar de zittende president Emmanuel Macron, maar lokaal - in Grande-Synthe - is de Parti Socialiste veruit de grootste. “Bestrijden van armoede en creëren van sociale verbanden is de beste remedie tegen extreemrechts”, zegt Carême beslist. “Je moet mensen laten zien dat verandering mogelijk is. Wat ik hier zie, maar ook in andere steden waar ik sprak over dit model, is dat kiezers veel verder zijn dan hun volksvertegenwoordigers. Mensen hebben zorgen over de kwaliteit van hun voedsel, hun drinkwater, over de lucht die ze inademen. C’est horrible! Dit systeem is fout, het moet veranderen. We hebben geen keuze.” Het geheim volgens Mierzejewski is dat een plek als L’Atelier niet ideologisch is. “Dan zouden we direct ruzie krijgen, want er komen hier ook heus mensen die extreemrechts stemmen, er is hier racisme. De essentie is dat je elkaar helpt.” □

Jonge sla-plantjes groeien op in afgeknipte petflessen

Frank Huisingsh (33)
Is: Senior beleidsmedewerker bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken
Missie: De voetbalwereld fossielvrij maken

Wat heeft voetbal met het klimaat te maken? “Net als de rest van ons bestaan wordt ook het voetbal bedreigd door de klimaatcrisis. Als het veld is ondergelopen of het veel te heet is, kan je niet meer voetballen. Tegelijkertijd draagt de voetbalindustrie bij aan de problemen. De grote bonden – zoals de UEFA en de FIFA – blijven denken in termen van groei en organiseren steeds meer internationale toernooien. Dat zorgt voor meer uitstoot, alleen al omdat spelers en fans dan nog meer gaan vliegen. Ook laten veel clubs en bonden zich sponsoren door fossiele bedrijven, zoals olie- en gasbedrijven, luchtvaartmaatschappijen en banken.”

Is daar binnen de voetbalwereld veel discussie over? “Men realiseert het zich te weinig. Daardoor wordt vieze sponsoren geen haarbreed in de weg gelegd. TotalEnergies sponsort bijvoorbeeld de Afrika Cup. Tegelijkertijd willen ze in Oost-Afrika de omstreden pijpleiding EACOP aanleggen. Bedrijven gebruiken voetbal om hun imago te verbeteren en zo dit soort vervuulende projecten erdoor te krijgen. Met de actiegroep Fossil Free Football wil ik een einde maken aan deze praktijken.”

Hoe pak je dat aan? “Vanaf september neem ik een jaar onbetaald verlof om me helemaal hierop te richten. Ik hoop dat meer mensen zich aansluiten, iedereen die iets wil bijdragen kan zich bij mij melden. De roep om verandering moet vanuit de fans komen denk ik. Samen kunnen we veel lawaai maken. Ook wil ik gaan praten met de KNVB en andere belangrijke spelers in de voetbalwereld. Wist je dat Johan Crujff vroeger reclame heeft gemaakt voor sigaretten? Dat vinden we nu onvoorstelbaar. Zo moet het ook met fossiele reclame gaan.”

“TotalEnergies sponsort de Afrika Cup, terwijl ze in Oost-Afrika een omstreden pijpleiding willen aanleggen”

Brood is ons meest weggegooide voedsel. Wat kunnen we tegen die verspilling doen? Heel veel, blijkt tijdens een rondje langs verschillende broodexperts. Tekst **Katja Keuchenius** Beeld **Shutterstock**

De vele tweede levens van ons oude brood

“Brood is energie. Gooi het daarom in de broodbak!” De oproep staat op de site van de Rotterdamse gemeente. In de stad staan zo’n 130 bakken waar inwoners hun broodresten in kunnen gooien. Het brood wordt vergist tot ‘groene energie’. “Van één brood kun je een ledlamp maar liefst 5 dagen laten branden!” Doodzonde, vindt Toine Timmermans, programmamanager duurzame voedselketens bij Wageningen University & Research (WUR). Brood in energie omzetten is wat hem betreft een domme oplossing. “Fossiele brandstoffen vervangen is op papier best voordelig, maar dat komt omdat het alternatief zo ón-duurzaam is. Mensen kijken niet naar hoeveel energie er nodig is om brood te maken. Dat is vele malen meer dan je eruit kunt halen. Grondstoffen zijn schaars, dan ga je ze toch niet in een vergister gooien?” Timmermans is naast zijn baan op de universiteit ook directeur van de stichting Samen Tegen Voedselverspilling. Hij ziet met lede ogen aan hoe meerdere gemeenten bezig zijn met brood vergisten. Een ‘end-of-the-pipe oplossing’, noemt hij het. “Door hoge energieprijzen lijkt vergisten slim, maar het geeft een verkeerd signaal af. Energie uit biomassa wordt al te veel gestimuleerd.

“Grondstoffen zijn schaars, dan ga je ze toch niet in een vergister gooien?”

Dat moeten we juist gaan afschalen.” Hij is blij dat in Nederland organisch afval niet meer ouderwets gestort mag worden. “Maar daardoor zitten we nu wel een beetje vast aan het verbranden en vergisten.”

Brood op straat

Het beste wat je met oud brood kunt doen is natuurlijk: voorkomen dat het er komt. Dat weet ook Paula Zwitter, die in 2016 in Rotterdam met de stichting BroodNodig begon met het inzamelen van oud brood. Ze verspreidde recepten om oud brood te hergebruiken en lanceerde campagnes over brood invriezen en de betekenis van ‘tenminste houdbaar tot’. De gemeente hielp al snel mee, want BroodNodig bestreed zo ook een probleem waar veel grote steden mee kampen: brood op straat. Veel bewoners geven hun brood aan de vogels omdat ze denken dat die wel wat extra voer kunnen gebruiken of omdat ze – vooral moslims – zo weinig mogelijk eten willen weggooiden. Maar brood is voor veel dieren ongezond en trekt bovendien ratten en meeuwen aan. Zwitter: “De gemeente was daar al heel erg mee bezig, met verbodsborden voor voederen. Wij boden een alternatief: verspilling tegengaan. Pas als laatste oplossing werd het brood ingezameld.” Energie maken van eten is inderdaad de

allerlaatste stap, zegt ze. “Maar met oud brood uit huishoudens kun je niet veel anders meer doen. Je kunt er wel heel lekker panzanella van maken bijvoorbeeld, met olijven en tomaat. Maar als het echt beschimmeld is, kun je het beter apart inzamelen dan dat het in het restafval of op straat belandt.”

Imago

10 tot 15 procent van het brood dat consumenten voor thuis kopen, wordt niet opgegeten. Het maakt brood en deegwaren tot ons meest verspilde voedsel. Maar niet alleen thuis blijft brood over, een iets minder grote reststroom komt van supermarkten. Daar zijn schappen vol vers brood belangrijk voor het imago van de winkel. Klanten zouden snel ergens anders heengaan als ze een halflege broodhoek aantreffen. Dus blijven supermarkten het brood bijvullen om ook de laatste klanten van de dag nog volop keuze te bieden. Het overgebleven brood vormt voor de supermark-

Biergraan en bitterballen

Ook in Utrecht wordt voor meerdere bakkers een kringloopsysteem opgezet. De Clique haalt brood op bij bedrijfskantines en horeca en laat het bij verschillende lokale ondernemers omzetten in gerecycled brood en uiteindelijk tosti’s voor dezelfde horeca en bedrijven. Ook andere reststromen worden door De Clique hergebruikt. Sinaasappelschillen worden etherische oliën, op koffieprut groeien oesterzwammen waarvan bitterballen worden gemaakt en op gecomposteerde voedselresten groeit hop voor bierbrouwers. Biergraan, een reststroom uit de brouwerij, kan weer dienen als grondstof voor repen en taartjes. In Utrecht rijden elektrische wagentjes rond om zeven verschillende reststromen op te halen en de daaruit voortgekomen tweedehands stromen te leveren. Ook in andere steden krijgt De Clique voet aan de grond. Voedselresten upcyclen blijkt goed mogelijk als het maar schoon en snel gebeurt. Organisch materiaal is nu eenmaal bederfelijk en de transportkosten moeten niet een te groot deel gaan uitmaken van de nieuwe productprijzen.

ten geen probleem. Bakkers nemen het onverkocht weer mee in hun vrachtwagens en geven het door aan een grote groep tweederangsconsumenten: per week verandert bijna 2 miljoen kilo ‘retourbrood’ in Nederland in veevoer. Is veevoer beter dan vergisten? Wel iets, volgens Timmermans. Maar deze recycling is eigenlijk ook zonde. “Dieren kunnen ook onbewerkte en laagwaardige granen eten. Onze eigen hoogwaardige baktarwe importeren wij vaak uit Duitsland en Frankrijk. Er zit dus ook weer energie in de logistiek en

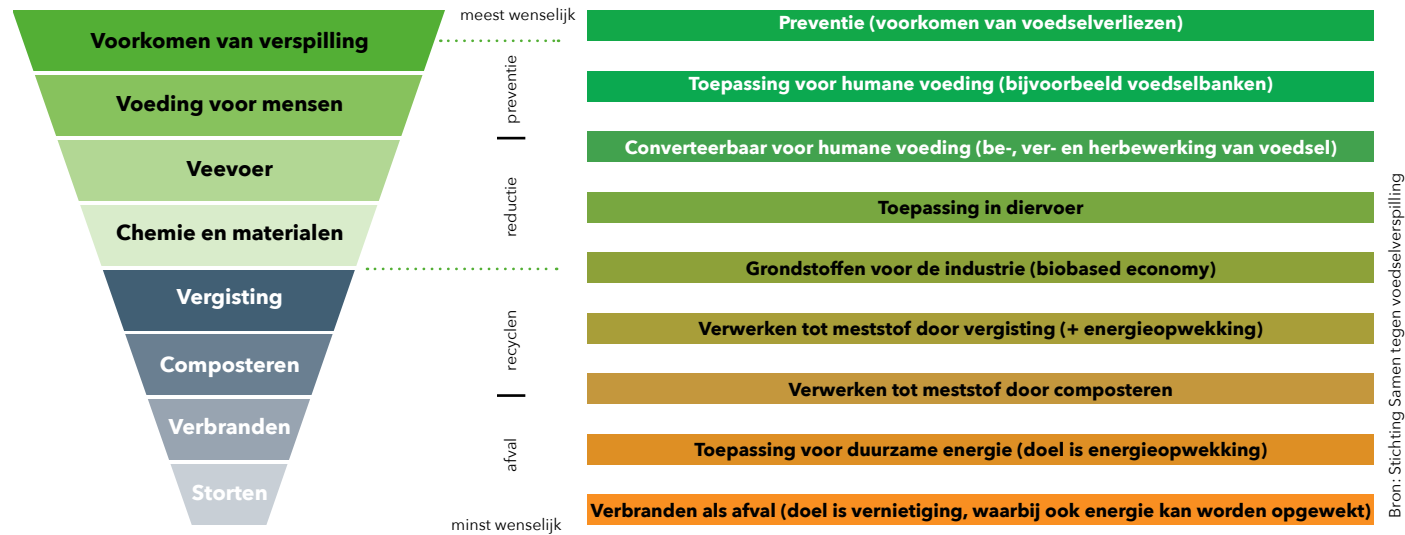
het transport.” Vanwege het hoge zoutgehalte mag er overigens niet te veel brood in veevoer.

Bakkersgrondstof

Wat je allemaal kunt doen met oud brood leerde Sebastiaan Hettterschijt, mede-oprichter van Bakkersgrondstof, bij de bakker waar hij in 1989 zijn bakkerscarrière begon. Overgebleven brood werd eerst nog afgehaald door een ‘paradijsvogel’, zoals Hettterschijt hem noemt. “Hij heette Berend en laadde zijn auto vol. Daarmee reed hij langs

iemand met een paard, iemand met vogels en langs de kinderboerderij. De afspraak was: alles moet op.” Toen Berend overleed, kocht de bakker een compostmachine waar alle gebakjes, bananenschillen en saucijzen in verdwenen. Omdat Hettterschijt dat niet zo’n slim idee leek, stelde hij bij zijn baas eens voor om er veevoer van te maken. In dezelfde machine werd het brood zonder vlees en schillen een soort paneermeel, prima voor vee. Het zag er zelfs zo mooi uit dat Hettterschijt na een half jaar bedacht om er een soort desem of gefermenteerd paneermeel van te maken. Dat werd een grondstof voor nieuw brood, voor menselijke consumptie. “Dat is geen rocket science”, zegt hij. “Mijn opa deed dat eigenlijk ook al. Een papje van het oude brood van de dag ervoor mengde hij altijd door het nieuwe brood.” Inmiddels doet hij hetzelfde op veel grotere schaal. Met Bakkersgrondstof verwerkt hij elke week 2,5 duizend kilo brood van bakkerij Koenen in Westervoort, ruim drieduizend broden, tot grondstoffen voor nieuw brood. Een businessplan om zestig keer zoveel bakkers te bedienen, ligt nu bij verschillende banken. “We willen wekelijks 100 duizend kilo brood gaan verwerken.” Dat is dan voor zogeheten Topbakkers, want voorlopig lijken alleen hun klanten bereid ervoor te betalen. Supermarkten hebben met

→ hun lage prijzen nog geen interesse in gerecycled brood, dat duurder is. Het kost extra energie en verwerkingstijd om oud brood om te zetten in desem of paneermee. Die nieuwe grondstof kan bovendien maar 30 procent uitmaken van nieuw brood. “De eiwitten die erin zitten, zijn dan namelijk al gedenatureerd”, legt Hetterschijt uit. “Het deeg houdt zo geen gas meer vast, dus brood zou hiermee een soort pannenkoek worden.” Dat het energie kost om brood te recyclen zegt trouwens niet dat de milieuwinst verwaarloosbaar is, benadrukt Hetterschijt. “Die energie is nog steeds een schijntje vergeleken met de uitstoot van het maken van kunstmest, nodig om nieuw graan te verbouwen.” En het belangrijkste voordeel: “Het brood wordt er veel lekkerder door! Dit is voor Bakkerij Koenen ook de belangrijkste reden om mee te doen.”

Versuikeren

Is Toine Timmermans te spreken over tweedehands brood? “Het werkt prima”, zegt hij gematigd enthousiast. “Maar met alle nieuwe input die je ervoor nodig hebt, is het niet veel duurzamer dan het gebruik van nieuwe granen.” Zijn berekening valt anders uit dan die van Hetterschijt, omdat ook restbrood volgens hem een behoorlijke footprint heeft.

“Het hele systeem is nu ingericht op het produceren van enorm veel brood dat vervolgens overblijft. Daar moet je een klimaat-impact aan toerekenen.”

Wat iets meer besparing oplevert, is brood versuikeren. Timmermans onderzocht deze en andere opties samen met Peter Weegels, directeur van European Bakery Innovation Centre. Het centrum zocht met overheids-subsidie uit wat er allemaal aan verbetering mogelijk is in de bakkersketen. Versuikeren rolt bij verschillende onderzoeken als goede optie uit de bus. "In brood zit zetmeel en daarin zit glucose", legt Weegels uit. "Dat is weer een grondstof voor banketbakkers. Suiker is een dure grondstof en heeft een behoorlijke voetafdruk." Hij wil nu op grote schaal brood gaan versuikeren en

denkt zo zelfs een derde van het retourbrood te kunnen verwerken tot suikervervanger. “Dat moet je dan wel lokaal doen, zodat je het brood niet het hele land door sleept.”

Ook Weegels is het er natuurlijk mee eens dat het beter is om afval te voorkomen. Maar dat is niet zo makkelijk bij brood. Anno 2022 is de norm vers brood en het duurt vaak een paar uur om dat te maken en aan te voeren. “Zeker industriële bakkers zitten zo twee uur rijden verderop. Bakkers hebben bovendien altijd kruimels en snijresten over. Er mislukt altijd wel wat.” En dan zijn er nog de mensen die geen kapjes lusten. Toch denkt Weegels dat er heel wat minder verspild kan worden. “We kunnen slimmere bestelsystemen bedenken, want brood is geen impuls-aankoop. Je zou zo 80 procent van de bestellingen vooruit kunnen plannen.”

Daar wordt Timmermans pas echt enthousiast van: alle pijlen op voorkomen. “We bakken per dag 700 duizend broden te veel. Zo’n 8 procent van het brood dat de supermarkt ingaat, gaat aan het einde van de dag weg als veevoer. Dat is gewoon *too much*.” Het maakt brood tot een uitzonderlijk product, want

Wat kun jij doen?

1. Niet meer kopen dan je vandaag opeet.
2. De rest in de vriezer gooien.
3. Toch nog brood (ook kapjes) over?
Maak wentelteefjes, tosti's, croutons of panzanella.
4. Beschimmeld? Breng oud brood naar een broodbak of broodvergister in de buurt.
5. Breng wellicht iets nieuws in beweging door aan je bakker of gemeente te vragen wat zij doen met oud brood.

Bron: Stichting Samen tegen voedselverspilling

Panzanella, Italiaanse broodsalade

- 4 sneden oud bruin of volkoren brood
- 8 rijpe tomaten, grof gehakt
- handje fijngesneden basilicum- of oreganoblaadjes
- goede extra vierge olijfolie
- zout, versgemalen peper
- eventueel 8 ansjovisfilets, in stukjes

Rooster de sieden brood in 20 tot 25 minuten in een oven van 160 °C helemaal droog en krokant. Laat ze afkoelen en breek ze met je handen in grove stukken; leg ze op bordjes. Verdeel de tomaten met de kruiden en eventueel ansjovis over het brood en bestrooi met zout en peper. Schenk er veel, veel goede olijfolie over en eet het direct, als het brood nog knapperig is.

“De kleinere, Fransachtige bakker is uitverkocht om twee uur ’s middags, dat vinden we heel gewoon

van ander vers voedsel wordt gemiddeld 'maar' 3 procent weggegooid. Van de zonnige kant bekeken: bij brood valt er veel te winnen.

Bevroren brood

Wat bijvoorbeeld anders kan, is ons idee dat er altijd vers brood beschikbaar moet zijn. Timmermans: “Er zijn ook concepten waarbij er geen brood overblijft. Bij de kleinere, Fransachtige bakker is het heel gewoon: op is op. Die zijn uitverkocht om twee uur ’s middags.” Hij snapt dat supermarkten dat niet willen, maar ziet goede ontwikkelingen bij de online supermarkten. “Bij Picnic bestel je minstens zes uur voordat de producten worden opgehaald. Dan is er genoeg tijd om precies te bakken wat nodig is. Natuurlijk bakken ze ook wel van tevoren. Het zijn databedrijven, dus ze weten veel beter te voorspellen hoeveel ze moeten maken. Zo is er bijna geen verspilling.” Waar hij ook toekomst in ziet, is een vriesvak voor brood in de supermarkt. “Meer dan 70 procent van de Nederlanders viert zijn brood thuis in. Maar je kunt geen diepvries-

brood in de supermarkt kopen. Dat is eigenlijk heel raar." Het is bij wijze van experiment eens uitgetest in de Wageningse Jumbo, door Timmermans 'ons levend laboratorium' genoemd, "om allerlei wetenschappelijke theorieën te testen in de praktijk". Zes maanden lang konden bezoekers vers brood kopen, maar ook brood uit het vriesvak. Dat ging gepaard met verschillende marketingstrategieën, gericht op 1: versheid, 2: gemak of 3: verspilling. "Versheid bleek het beste te werken", zegt Timmermans. "Verspilling nauwelijks." De Jumbo in Wageningen verkoopt nog steeds bevroren brood en Timmermans verwacht dat andere supermarkten nog wel zullen volgen. Ze hebben immers de doelstelling om tussen nu en 8 jaar 50 procent minder te verspillen.

Met de stichting Samen Tegen Voedselverspilling publiceert Timmermans sinds vorig jaar bovendien alle verspillingsdata van supermarkten en bekijkt hij samen met hen en bakkers de bedrijfsdata om te zien hoe het beter kan. “Verbetering begint vaak met data en inzicht.”

Wat wrang genoeg ook meehelpt om zuiniger om te gaan met brood zijn de hogere graanprijzen door de oorlog in Oekraïne. Timmermans: “Brood zou weleens duurder kunnen worden. Toen de verhoogde graanprijzen in het nieuws kwamen, werden er relatief veel tosti-ijzers verkocht. Dat bevestigt onze observatie dat mensen vaak wel weten hoe je minder brood kunt verspillen, maar er concreet weinig mee doen. Ook daar valt nog veel te winnen.”

Met een spandoek naar het strand

Afgelopen mei trok een protestkaravaan langs de Braziliaanse kust. Mikpunt van het protest was de nog aan te leggen haven Porto Central, en de plannen voor nóg een haven op het strand van Jaconé.

Tekst en beeld **Daniel Gomez**

Deelnemers van de karavaan op het strand van Jaconé, waar plannen zijn om een nieuwe haven te bouwen. De geplande terminal zal een oppervlakte van 5,5 miljoen m² beslaan, het bedrijf voorziet een investering van 2,45 miljard dollar.

De demonstranten willen weten wat de gevolgen van deze havens zullen zijn voor de vierhonderd gezinnen in de regio die leven van kleinschalige visserij. Voor het beschermde Atlantische Woud, een kustgebied met een buitengewoon grote biodiversiteit, dat is erkend als Werelderfgoed. Voor de Quilombola-gemeenschappen in het zuiden van Espirito Santo, gemeenschappen met een eigen cultuur en tradities, die werden gevestigd door nazaten van gevluchte ‘vrije slaven’. En voor de veiligheid van meisjes en vrouwen. Met de komst van duizenden jonge mannen – zonder familie – neemt het geweld tegen vrouwen toe, zo leert de ervaring. Seksuele uitbuiting en verkrachting komen vaker voor nadat de aanleg van een haven is gestart, en kortstondige relaties leiden tot een stijging in het aantal tienerzwangerschappen en alleenstaande moeders.

De demonstranten vroegen de Nederlandse consul in een brief om opheldering. Aangekomen op de eindbestemming van de protestkaravaan in Rio de Janeiro, wilden zij praten met de consul én baggerbedrijf Van Oord, beide betrokken bij de bouw van Porto Central. De activisten werden door geen van beide ontvangen, dus demonstreerden zij op straat.

De betrokkenheid van de Nederlandse vertegenwoordiging en Van Oord is op z’n zachtst gezegd ondoorzichtig. De eerste speelde een rol in de oorspronkelijke afspraken tussen Porto Central en de Haven van Rotterdam – als investeerder – en Van Oord. De Haven van Rotterdam heeft zich uiteindelijk teruggetrokken als investeerder maar blijft wel aan als adviseur van het project. De status van Van Oord is onduidelijk. De CEO van Porto Central kondigde in de gemeenteraad de betrokkenheid aan van Van Oord als investeerder én verantwoordelijke voor de bouw van de haven, maar Van Oord zelf laat hier voorlopig niets over los.

De karavaan, een initiatief van de landelijke campagne *Nem um poço a mais* (Niet nog een olieput), bracht leiders van dertig maatschappelijke organisaties bijeen. Sommige deelnemers – afkomstig uit de omgeving van de bestaande havens Porto Acú en Porto Macaé – konden uit eerste hand vertellen wat de aanleg van een nieuwe haven betekent. Gedurende een week wisselden ze onderling kennis en ervaringen uit over de vernietigende impact van havens op mensen en milieu ten behoeve van offshore oliewinning. Over hun liefde voor de stranden en baaien, inhammen en kapen, lagunes, zandbanken, mangroves en riffen. En over verzet, strijd, hoop en wanhoop. Wie zijn zij? →

Noêmia Magalhães

Voor de bouw van de haven Porto Açu werden 1500 families van hun land gezet, zonder daar ooit iets voor terug te hebben gekregen. Vijfhonderd van hen begonnen een rechtszaak en eisten compensatie. Alleen Noêmia, uit São João da Barra, lukte het om haar ecologische boerderij te behouden – ondanks het geweld en doodsb bedreigingen aan haar adres. Elf jaar lang heeft ze gestreden om te kunnen blijven. Nu is ze 77 jaar. Ze putte kracht uit de herinnering aan haar vader, die zich succesvol heeft weten te verzetten tegen de bouw van een dam. “Ik kan de nagedachtenis van mijn vader niet beschamen”, vertelt ze. Haar boerderij ligt nu als een groene oase midden in een lege, zanderige woestenij. Het overgrote deel van de omliggende 7900 hectare – onteigend om vrij baan te maken voor de aanleg van de haven, en om protesten in de kiem te smoren – blijft ongebruikt. Nu wordt de boerderij van Noêmia bedreigd door verzilting, als gevolg van de aanleg van de haven.

Ivan en Regina

Regina is een regionale leider van het *Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra* (MST, de beweging van landloze boeren – red.) in het zuiden van Espirito Santo, waar de haven Porto Central zal worden aangelegd. 77 families zullen daar rechtstreeks door getroffen worden. Ook haar man Ivan werkt voor het MST. “We produceren gezond voedsel voor onze mensen, voor de steden, maar de haven zal ons verjagen. En dan heb ik het nog niet over de gevolgen van de verzilting.” Regina strijdt voor meer dan alleen de boeren. “Het gaat ook om de strijd van vrouwen, Quilombola’s en vissers. We zijn hier om onze rechten en die van onze voorouders op te eisen. Wij zijn vandaag hier, maar wij zullen er zijn in elke uithoek van het land waar dit soort havenprojecten worden ontwikkeld door bedrijven die ons land vernietigen.”

Dora en Marilán

Dora en haar dochter Marilán zijn vissers uit Pte. Kennedy, Praia Marobá, waar Porto Central gebouwd zal worden. Ze gebruiken alles wat uit zee komt: de visvangst, de vischubben, de schelpen. Dora is voorzitter van de Associação de Artesanos, de Vereniging van Ambachtelijke Visserij, haar dochter coördineert sociale projecten voor vrouwelijke vissers. Ze maken zich zorgen over een toename van geweld, vooral tegen tegen vrouwen. Dora: “We zien het in alle gemeen-

schappen waar we komen: berovingen, prostitutie. Porto Central blijft maar zeggen dat de impact klein zal zijn, maar wij weten wel beter.” De haven biedt veel werk, en voor al die mensen moeten er scholen komen, gezondheidszorg, riolering. Marilán heeft tijdens de karavaan veel geleerd van de getuigenissen van anderen. “Het is triest om te zien wat de mensen in de gemeente Macaé allemaal al doormaken, en wat er in de toekomst in mijn gemeente zal gebeuren.”

Agatha

Agatha, uit Cajueira de Itapimirim, is mensenrechten-activiste, straatartiest en staatsraadslid in Espirito Santo. Zij zet zich in voor de emancipatie van de zwarte bevolking in het zuiden van Espirito Santo en voor de rechten van lhbt+-ers. “Het kan niet langer: je niet bewust zijn van wat er gebeurt met het milieu, en met onze traditionele volkeren en gemeenschappen. Het kan niet langer dat je je niet verzet. Tegen de ontbossing, het ecotoerisme, het massale geweld: alles wat de haven met zich meebrengt. De haven berooft gezinnen van hun levensonderhoud, berooft de natuur van alle leven en brengt verwoesting en verwaarlozing. Wij willen een veilige plaats voor onze bevolking, het recht om een betere toekomst op te bouwen voor ons allemaal.”

João

Officieel heet hij João Batista Guimaraes, maar iedereen noemt hem João de Angelim, omdat hij uit een Quilombola-gemeenschap in het stroomgebied van de Angelim-rivier komt. João is landbouwtechnicus en opgeleid als agro-ecoloog. De afgelopen 10 jaar heeft hij de *retomadas* begeleid, oftewel: zorgen dat de gebieden die van de Quilombolas zijn afgepakt voor eucalyptusplantages weer worden teruggegeven, mét eigendomsbewijs.

Wat heeft de bosbouw te maken met Porto Central? Alles, zegt João. Suzano, de grootste producent van eucalyptuspulp ter wereld, exporteert haar producten naar Europa. “Dat gebeurt nu via de havens van Espirito Santo, en met nóg een haven zal dat probleem alleen maar groter worden. Suzano gebruikt al 60 jaar lang landbouwchemicaliën die de mensen, de rivieren en de vis vervuilen. Suzano zou ons ontwikkeling moeten brengen, maar heeft ons alleen maar verarming gebracht.”

Neia Vera

Neia staat op het strand van Jaconé, op de plek waar de haven zal komen. Eigenlijk heet ze Rocinea, maar iedereen kent haar als Neia Vera. Neia volgt de campagne *Nem um poço a mais* al een hele tijd. De haven ontnemt ons onze identiteit, zegt Neia, een identiteit die in haar geval vooral wordt bepaald door het vissersleven. Hetzelfde geldt voor de Quilombola's, rivierbewoners en kleine boeren. En dat is niet het enige. “Deze grote reus steelt wat van ons is: ons toerisme, onze stranden, onze vis, ons land, ons gezonde voedsel, onze lucht. Daarom strijden we tegen deze bedrijven die ons milieu en onze gezondheid aantasten. We hebben niet nog een olieput en nóg een haven nodig.”

De sterk vervuilde Mar Menor, een lagune in Spanje, krijgt rechten. Een unicum voor Europa. Maar is het toekennen van rechten aan de natuur genoeg om haar te beschermen? Tekst **Janneke Juffermans** Beeld **Ruben Hamelink**

“Rechten voor natuur zijn het begin van grote maatschappelijke verandering”

Het Spaanse Mar Menor is een prachtige lagune, met pittoreske dorpjes eromheen en volop watersportfaciliteiten. Maar het gebied is ook verstoord door massatoerisme en ernstig vervuild met bestrijdingsmiddelen uit de intensieve landbouw. Jaar na jaar spoelen visen er dood aan. Ook andere soorten, zoals schelpdieren, leggen massaal het loodje.

“Er zijn bepalingen en milieuregels om natuurgebieden te beschermen. Zowel vanuit de Europese Unie als vanuit de Spaanse overheid. Maar die werken niet”, zegt Teresa Vicente Giménez. Ze is hoogleraar rechtsfilosofie en directeur van de leerstoel mensenrechten en natuurrechten aan de Universiteit van Murcia, een stadje dat 45 kilometer landinwaarts van de lagune ligt.

500 duizend handtekeningen
Het waren Giménez’ studenten die aan de bel trokken vanwege de vervuiling in Mar Menor. Samen ontwikkelden ze een wetsvoorstel waarin de lagune rechten krijgt en kan worden vertegenwoordigd bij politieke besluitvorming. De Spaanse grondwet kent

een artikel dat burgers het recht geeft een verzoek te doen om de wet te veranderen. Giménez en haar studenten deden een beroep op dat artikel. Er moesten 500 duizend Spaanse handtekeningen worden verzameld, op papier. Vrijwilligers haalden de handtekeningen zelfs op bij Spanjaarden die in het buitenland wonen.

Nu is het parlement aan zet: de wet kan in september worden goedgekeurd. Als dat lukt, is Mar Menor het eerste natuurgebied in Europa waar rechten aan worden toegekend. “De lagune krijgt zélf een stem. Hij heeft straks recht op leven”, zegt Giménez tevreden. Als iemand vindt dat de rechten

van de lagune geschonden worden, kan diegene naar de rechter stappen. Drie commissies met afgevaardigden van burgers, bestuurders en wetenschappers zullen met elkaar het standpunt van Mar Menor bepalen en de lagune vertegenwoordigen.

Boetes doen geen pijn
Het toekennen van rechten aan de natuur is een goede eerste stap, vindt Katy Olivia van Tergouw. Ze is directeur van de Nederlandse tak van de Stop Ecocide Foundation, een organisatie die werd opgezet door de in 2019 overleden Schotse advocate Polly Higgins. “Er zijn overal mooie voorbeelden van rivieren en meren die rechten hebben gekregen”,

“De lagune krijgt zelf een stem. Hij heeft straks recht op leven”

zegt Van Tergouw. “Maar dat betekent nog niet dat ze ook daadwerkelijk beter beschermd worden. Als de regering die rechten respecteert gaat het goed. Maar als dat niet het geval is, zijn er nauwelijks consequenties.” Zoals in Ecuador, vervolgt ze. “Daar staan de rechten van moeder aarde in de grondwet. Maar het heeft geen effect: er wordt met mijnbouw nog steeds roofbouw gepleegd op de aarde.”

Het rechtssysteem heeft te weinig tanden, concludeert Van Tergouw. “Als het gaat om vergunningen voor bedrijven om afval te lozen bijvoorbeeld, geldt het bestuursrecht. Dan wegen economische belangen al snel zwaarder. Bedrijven zeggen: we hebben recht op die vergunning. Of ze houden in hun winstberekening gewoon rekening met mogelijke milieuboetes. Dat zet dus onvoldoende zoden aan de dijk.” Ook het civielrecht biedt weinig soelaas. Daar gaat het om zaken waarin twee rechtspersonen of natuurlijke personen tegenover elkaar staan, zoals in de zaak van Urgenda tegen de overheid. Van Tergouw: “Het is fenomenaal dat Urgenda gewonnen heeft.

“Bedrijven houden in hun winstberekening gewoon rekening met milieuboetes”

Maar nu moet worden afgedwongen wat de rechter aan de overheid heeft opgelegd. En dat blijkt lastig. De overheid krijgt een boete, dat doet niet echt veel pijn. De vraag is: hoe ga je de rechten van de natuur dan wél afdwingen?”

Wetboek van strafrecht
Als zelfbenoemd ‘advocaat van de Aarde’ pleit Van Tergouw ervoor om ecocide als misdaad te erkennen in het nationaal strafrecht. Onder ecocide verstaat zij: het veroorzaken van ernstige en langdurige of omvangrijke schade aan een natuurgebied. “Als ecocide strafbaar is, mag voor bedrijfsactiviteiten die ernstige schade aan de natuur toebrengen geen vergunning meer worden afgegeven. Mensen kunnen dan ook

persoonlijk aansprakelijk worden gehouden, met gevangenisstraf als uiterste consequentie. Daarvan weten we dat het een afschrikwekkende werking heeft.”

De volgende stap is een verbod op ecocide op Europees en internationaal niveau. Naast genocide, oorlogsmisdaden, misdaden tegen de menselijkheid en misdaden van agressie, zou ecocide het vijfde onderzoeksgebied van het Internationaal Strafhof in Den Haag moeten worden, vindt Van Tergouw. “Als je mensenrechten op grote schaal schendt, is dat een misdaad. Zo zou het ook moeten zijn met natuurrechten.” Daarvoor is een amendement nodig in het statuut waar het Strafhof op gebaseerd is, legt ze uit: het Statuut van Rome. “Op die manier krijgen we een →

De Spaanse lagune
Mar Menor

→ eenduidige norm voor een wereldwijd verbod op ecocide. En kan een verbod veel sneller worden doorgevoerd.”

Om de uitbreiding van het mandaat van het Internationaal Strafhof voor elkaar te krijgen, moet een van de 123 lidstaten een amendement indienen, vertelt Van Tergouw. Vervolgens moet twee derde van de leden het goedkeuren. Die kans lijkt misschien klein, maar vergis je niet, zegt Van Tergouw: “Er zijn nogal wat kleine landen, zoals de eilandstaten in de Stille Oceaan, die heel zwaar getroffen worden door klimaatverandering. Zij staan positief tegenover een verbod op ecocide. Maar ook binnen Europa groeit de steun voor het strafbaar stellen van ecocide snel. Zo heeft de Belgische Commissie voor de hervorming van het strafrecht dit voorjaar een advies gepubliceerd over hoe ecocide in het Belgisch strafrecht verboden zou moeten worden. Ook in Denemarken, IJsland, Finland en Spanje is er brede parlementaire steun voor ecocidewetgeving. Het Europees Parlement heeft de lidstaten van de EU al minstens vier keer opgeroepen om ecocide als internationale misdaad te erkennen.”

Rechten ‘hebben’

Misdaden tegen de natuur moeten dus zwaarder bestraft worden, vindt de Stop Ecocide Foundation. Maar de Indiase advocaat, schrijver en academicus Radha D’Souza en kunstenaar Jonas Staal vragen zich af of

Hoe vertegenwoordig je de zee?

Ook de Ambassade van de Noordzee zoekt naar een andere manier om de natuur te vertegenwoordigen en beschermen. De Noordzee wordt, net als al het andere niet-menselijk leven, onvoldoende vertegenwoordigd in de politiek, vinden zij. Thijs Middeldorp, directeur van de organisatie: “We vinden het belangrijk dat we de zee als politieke deelnemer leren zien. Daarvoor moeten we eerst naar haar leren luisteren.” In opdracht van de Ambassade van de Noordzee schreven juristen Laura Burgers en Jessica den Outer het *Compendium Rechten voor natuur*. Per continent analyseren zij voorbeelden van hoe de rechten van natuur zijn erkend, het wereldbeeld dat eraan ten grondslag ligt en de implementatie en handhaving. In het Nederlands en Engels verkrijgbaar via: ambassadevandenoordzee.nl

het rechtssysteem zelf niet juist onderdeel is van het probleem. D’Souza schreef het boek *What’s Wrong with Rights* (2018), waarin ze uit de doeken doet hoe het beroep op rechten onderdrukking van andere levende wezens mogelijk maakt. Staal: “We praten over rechten in termen van bezit: het hebben van rechten. Dat is problematisch.” Het rechtssysteem werd in de koloniale tijd al misbruikt om het toe-eigenen van land en arbeid te legitimeren, legt Staal uit. “De VOC, de eerste multinational, wist zich gesteund door het recht om zowel de natuur als mensen aan zich te onderwerpen.”

D’Souza en Staal zoeken naar een andere invulling van het rechtssysteem: één die niet

individualistisch is, zoals in de afweging van de rechten van twee tegenover elkaar staande partijen. Staal: “Bij ecosystemen is het heel moeilijk om rechten te isoleren. Schend je de rechten van een rivier, dan schend je ook de rechten van planten, dieren en mensen die in samenhang met de rivier leven. Nu, maar ook van ongeboren planten, dieren en mensen in de toekomst. Mens en natuur hangen samen.”

Om ruimte te geven aan deze wederzijdse afhankelijkheid, ontwikkelden D’Souza en Staal een alternatief juridisch raamwerk: de Intergenerational Climate Crimes Act. Daarvoor zochten ze ook naar andere termen, die beter passen bij hun visie. Maar in het Nederlands bleek dat nog niet zo eenvoudig. “In het Engels is het makkelijker: de Engelse woorden *justice* en *court* zijn minder aan het woord ‘recht’ gebonden, dan onze Nederlandse woorden rechtvaardigheid en rechtbank.”

Getuigenissen

Om hun model in de praktijk te brengen, namen de kunstenaar en advocaat het initiatief voor de ‘Court for Intergenerational

Climate Crimes (CICC)’. Deze alternatieve klimaatrechtbank ‘daagde’ tijdens vier hoorzittingen in Amsterdam achtereenvolgens de Nederlandse Staat, ING, Unilever en Airbus voor de rechter. Als getuigen waren mensen van over de hele wereld opgeroepen, die de milieuschade van deze bedrijven aan den lijve ondervinden. Tijdens de eerste hoorzitting was het de beurt aan de Nederlandse Staat. Getuigen uit Bolivia vertelden hoe Nederland zich eerst de zeggenschap over het drinkwater in de Cochabamba regio toe-eigende, om vervolgens winst te maken op het leveren van water aan de inheemse bevolking. Getuigen uit Mongolië vertelden over de desastreuze gevolgen van de Nederlandse betrokkenheid bij mijnactiviteiten in de Gobiwoestijn, en getuigen uit Peru beschreven de ernstige gevolgen van oliewinning voor de biodiversiteit, ecosystemen en de bevolking ter plaatse.

13 juni volgde de uitspraak, waarin de Nederlandse Staat wordt opgedragen om biodiversiteit en ecosystemen te helpen herstellen en de afgegeven rechten aan de bedrijven die de vervuiling veroorzaken in te trekken. De uitspraken van het CICC zijn niet rechtsgeldig, beaamt Staal. “Maar de getuigen voelden zich gesterkt omdat hun klachten werden gehoord.” Bovendien dragen de uitspraken volgens Staal bij aan een verandering in het denken over hoe we rechtvaardig met onze omgeving omgaan.

Die verandering in het denken hoopt Teresa Vicente Giménez in Spanje ook te bereiken. Ze ziet de erkenning van de rechten van de Mar Menor niet als eindresultaat, maar als het begin van een grote maatschappelijke verandering. “Ik heb dat eerder gezien met de rechten voor vrouwen. Het begon met het kiesrecht, maar in de jaren erna werden steeds meer wetten veranderd die er toe leidden dat vrouwen een gelijkwaardiger plek in de samenleving kregen. Zo zal uiteindelijk de hele samenleving en het bewustzijn van mensen over natuur veranderen”, zegt ze hoopvol. □

De vonnissen van ING, Unilever en Airbus zijn in voorbereiding. De uitspraken verschijnen vanaf september op framerframed.nl/exposities/court-for-intergenerational-climate-crimes/

Lawrence Cheuk vraagt zich af: heeft de milieubeweging een overwinning geboekt op de boeren?

Red de boeren uit het bos

De boerendemonstraties worden steeds groter – en soms zelfs gevaarlijk. Met het blokkeren van snelwegen en het bezoeken van bestuurders op hun privéadres houdt een groep boeren het land in zijn greep. Allemaal vanwege de stikstofproblematiek. Om de doelstelling van 30 procent stikstofreductie te halen, moet de veestapel worden gehalveerd. Ik kan me voorstellen dat dit door de milieubeweging als een overwinning wordt gezien. Leuke bonus: minder vee helpt ook nog eens bij het terugdringen van de CO₂-uitstoot.

50 duizend veeboeren produceren 46 procent van de stikstof in Nederland, met alle gevolgen van dien. Terwijl de lusten voor de rest van de wereld zijn – meer dan 70 procent van het voedsel wordt geëxporteerd – blijven wij met de lasten zitten. Het aantal boeren neemt wel af, maar het landbouwareaal blijft gelijk. Het landbouwareaal per boer groeit dus enorm, om het hoofd boven water te houden. Maar als dat lukt, wordt er goed verdiend. Eén op de vijf boeren is miljonair.

Toch schuurt het. Want diezelfde overheid die nu de strenge stikstofregels oplegt, heeft boeren decennialang gestimuleerd en gesubsidieerd om te blijven groeien. Om een voedslexportland te blijven zonder rekening te houden met de gevolgen voor natuur, mens en dier. Keer op keer heeft de Nederlandse staat allerlei geitenpaadjes bedacht om de productie draaiende te houden. De boeren zijn het bos in gestuurd om het kapitalistische systeem in stand te houden. Door ze te subsidiëren omdat de marges flinterdun zijn, door vergunningen te verlenen toen dat wettelijk niet mocht, door ze een plek te geven in de waterschappen en op allerlei andere manieren te bevoordelen. En nu zitten de boeren in de shit, omdat de realiteit ze heeft ingehaald.

Juist de milieubeweging moet deze boeren uit dat bos halen, zodat we ze kunnen laten zien dat een andere wereld mogelijk is. Een wereld waarin het boerenleven niet langer om een zo hoog mogelijke productie draait, maar om het beschermen van de natuur, en het welzijn van hun dieren en hunzelf. Een wereld waar consumenten een eerlijke prijs betalen voor het voedsel, zodat boeren kunnen rondkomen van een ander soort bedrijf, met een (veel) kleinere veestapel. Juist nu moeten we solidair zijn met de boeren. Ze zijn ook het slachtoffer van het kapitalistische systeem. Hetzelfde systeem dat klimaatverandering heeft veroorzaakt. Laat operatie ‘Red de boeren uit het bos’ beginnen.

Lawrence Cheuk was jarenlang actief als jongere klimaatactivist. Hij was voorzitter van JMA en lid van het Europees jongerenbestuur. Hij zet zich in voor een rechtvaardig klimaatbeleid, inclusiviteit en antiracisme.

Illustratie: Pépé Smit

Volg een training met jouw groep Vergroot je kennis!

Speciaal voor groepen hebben we 6 trainingen ontwikkeld. Maak samen meer impact voor een groene, eerlijke wereld.

Wat leer je? Een greep uit ons aanbod:

- Mensen in beweging brengen
- Hoe de klimaatcrisis voortkomt uit ongelijkheid
- Een effectieve actie opzetten
- Zoveel mogelijk mensen bereiken met jouw boodschap
- Hoe diversiteit en inclusie jouw groep verder brengen

Kijk voor meer info op de website
en vraag vandaag nog een training aan:

milieudefensie.nl/trainingen-voor-groepen

FOTO: FAIR FUTURE GENERATORS / NIEUWINDWIJEN

Zaterdag 17 september | 10:00 - 17:00

Campagnedag Klimaatplannen

Wij vroegen naar de Klimaatplannen van 29 grote vervuilers. Deze blijken niet in lijn met het Klimaatakkoord in Parijs.

Tijd voor actie!

Meer info en aanmelden: bit.ly/campagnedag-milieudefensie

Mensen | De Activist

Arwen Baggen (44)

Is: financieel medewerker bij stichting Reptielen Amfibieën Vissen Onderzoek Nederland (RAVON)

Missie: laten zien dat hardlopen en veganisme prima samengaan

Wie zijn de vegan runners? "Iedereen die veganist is en hardloopt kan lid worden, we hebben zo'n driehonderd leden. We trainen soms samen en doen mee aan hardlooptwedstrijden. Door corona kon het een tijdje niet, maar in juli liepen we voor het eerst weer met twee teams mee tijdens de Bijlmerrun. We dragen dan shirts van de vegan runners en soms nemen we ook een spandoek mee. Ook in andere landen zijn groepen vegan runners actief trouwens, zoals in Groot-Brittannië en Duitsland."

Wat voor reacties krijgen jullie van het publiek en de andere hardlopers? "Meestal heel enthousiaste. We hebben veel snelle mensen in ons team, die rennen iedereen eruit. Dat is natuurlijk goeie promotie, zo laten we zien dat een veganistische levensstijl heel goed kan zijn voor hardlopers. Sporters hebben veel eiwitten nodig en mensen denken toch vaak dat je die alleen uit dierlijke producten kunt halen. Maar eiwitten zitten ook in tofoe, groenten, brood en havermoutpap bijvoorbeeld."

Wat kwam bij jou eerst, het veganisme of het hardlopen? "Acht jaar geleden werd ik veganist, omdat ik gewoon niet meer kon uitleggen aan mijn kinderen waarom we dieren aten. En ook voor de zuivelindustrie worden dieren doodgemaakt, dus dat is net zo erg. Er zijn zoveel goede redenen om veganist te worden, ik vind ze allemaal even overtuigend. Honger in de wereld, de voedselindustrie, dierenwelzijn, het klimaat. En het is dus ook nog eens goed voor je. Toen ik een jaar veganist was ben ik begonnen met hardlopen, terwijl ik daarvoor nog nooit in mijn leven aan sport had gedaan."

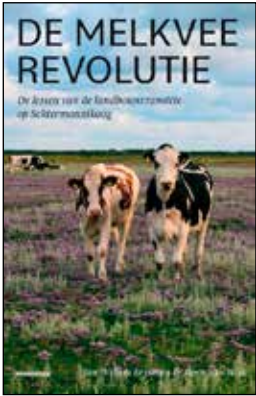
"Er zijn zoveel redenen om veganist te worden, ik vind ze allemaal even overtuigend. En het is ook nog eens goed voor je"

De melkveerevolutie

“De Staat der Nederlanden is in oorlog met de boerenrepubliek”, sprak de voorman van boerenorganisatie Agractie onlangs, tijdens de grote protestdemonstratie in het Gelderse Stroe, en alle kranten citeerden deze uitspraak. Lekker duidelijk, lekker simpel: de boer versus de overheid. En, helaas, nergens op gebaseerd. Want je zou het, in de hectiek van het moment, bijna vergeten: de ene boer is de ander niet. Je hebt boeren die alles op alles zetten om te verduurzamen, je hebt boeren die daar helemaal niet aan toe komen omdat ze nauwelijks het hoofd boven water kunnen houden. Je hebt schatrijke boeren – echt miljonairs – die puur voor het geld gaan en geen boodschap hebben aan het landschap, je hebt ook rijke boeren die juist wel goed voor dieren en het landschap zorgen, je hebt ... en zo kan ik nog wel even doorgaan. Die diversiteit verdwijnt vaak snel uit beeld als de discussie rond de boeren en het stikstof weer escaleert. Daarom is het goed om af en toe met verschillende boeren te praten, of over hun ervaringen te lezen. Voor wie dat wil, ligt er nu een mooi boek over de boeren op Schiermonnikoog. Het eiland kent zeven melkveebedrijven. Anno 2018 brachten zij jaarlijks meer dan 5 miljoen liter melk naar de vaste wal, maar de natuur op Schier is kwetsbaar en ook hier bleek stikstof een probleem. Daarom hebben alle boeren gezamenlijk besloten om over te stappen op een duurzame, natuur-inclusieve bedrijfsvoering. Ze geven – vrijwillig – een derde van hun melkkoeien op. De boeren weten dat de omslag niet gemakkelijk zal zijn. Het is en blijft een risico. Om toch voldoende inkomsten te kunnen genereren, ontwikkelen ze een eigen kaasmerk, ‘Van Schier’, dat lokaal voor een goede prijs kan worden verkocht. Met Friesland Campina bespreken ze een terugkeergarantie voor de melkleveranties, voor als het project mislukt. Natuurorganisaties als Wereld Natuur Fonds, Natuurmonumenten en de Vogelbescherming zijn enthousiast en werken graag samen. Ook de provincie en de Rabobank tonen zich geïnteresseerd, vooral ook omdat er tweemaal zoveel stikstof wordt gereduceerd als door de provincie is opgelegd. Maar de Nederlandse Melkveehouders Vakbond (NMV) reageert terughoudend: “Om nu te spreken van een inspirerend voorbeeld voor heel Nederland gaat veel te ver. Het merendeel van de boeren is afhankelijk van het buitenland en dan blijven kostprijs en schaalgrootte belangrijk.” Deskundigen bestrijden dat en stellen dat de aanpak van de melkveehouders op Schier ook geschikt is voor de rest van Nederland. Duidelijk is dat, ook daarbij, maatwerk geboden blijft. Want iedere plek ziet er weer anders uit, en iedere boer heeft zijn of haar eigen verhaal.

Thomas van Slobbe

De melkveerevolutie. De lessen van de landbouwtransitie op Schiermonnikoog. Jan Willem Erisman en Koen van Wijk. Uitgeverij Noordboek, 2022. ISBN 9789056158651. 192 pagina's. Prijs € 22,50.

PUBLICATIES

Superkracht

Het eerste jeugdboek van Yuval Noah Harari werd het boek dat hij als kind zélf had willen lezen. Hoe kan het dat de mens de baas is geworden over de wereld? Terwijl andere dieren zoveel sterker en sneller zijn? Harari onthult aan welke superkracht we dit te danken hebben. Een superkracht die ons flink in de problemen heeft gebracht. Maar die we ook kunnen inzetten om die problemen op te lossen.

Hoe wij het machtigste dier op aarde werden. Yuval Noah Harari, met tekeningen van Ricard Zaplana Ruiz. Uitgeverijen Leopold en Ploegsma, september 2022. ISBN 9789493295001. 176 pagina's, hardcover. Prijs € 19,99. Vanaf ca. 10 jaar.

Nuchtere feiten

Driehonderd schrijvers, onderzoekers, denkers en illustratoren uit meer dan veertig landen beschrijven alles wat we weten over klimaatverandering: de oorzaken, de gevolgen en wat we eraan kunnen doen. Met kaarten, infographics en cartoons over thema's als voeding, het weer, landbouw en gezondheid. Geen meningen, maar feiten. Want daarmee begint het draagvlak voor verandering, volgens co-auteur Michel Porro.

De klimaat almanak. Het is nog niet te laat. Michel Porro en Seth Godin (red.). Uitgeverij Haystack, juni 2022. ISBN 9789461265005. 320 pagina's, paperback. Prijs € 25.

Kale zwarte aarde

Na lang aandringen (en een goed bod) geven Maaïke Lange en haar familie toe aan de grootschalige wortelteler naast hen: ze ruilen hun stuk land voor een ander stuk ernaast. Het is een kans om helemaal opnieuw te beginnen, met de aanleg van een natuurvriendelijke wei. “We zullen de grond beter maken, letterlijk. Hij moet worden verzorgd als een koortsige zieke met kompressen en groene thee.”

De wei. Het ritme van een landje. Maaïke Lange. KNNV Uitgeverij, 2022. ISBN 9789050118835. 208 pagina's, paperback. Prijs € 21,50.

Pijn op het platteland

Het zonovergoten boerendrama *Alcarràs*, op het internationale filmfestival van Berlijn uitgeroepen tot beste film, begint met een vertederende en tegelijk ominieuze scène. In een dor, leeg landschap staat een roestige deux chevaux met drie verhitte, kleine kinderen. Ze gaan helemaal op in hun fantasiespel. Het is bijna jaloersmakend: ze kennen geen zorgen, verplichtingen of restricties, alles lijkt mogelijk. Dat verandert als ze worden opgeschrikt door een hijskraan, die de eend komt wegtakelen omdat er zonnepanelen komen op hun favoriete speelplek. Ook de perzikboomgaard waar hun familie al generaties van leeft, wordt bedreigd. De eigenaar van de grond, een vriend van de familie, is overleden en zijn naar de stad verhuisde zoon Pinyol is nu de baas. Die heeft geen boodschap aan de mondelinge afspraak dat de familie Solé op hun grond mag wonen en werken – contracten sloten ze destijds niet, je woord was genoeg. Pinyol ziet in zonneweides een kans om meer te verdienen, de perzikbomen moeten dan maar worden gekapt. Grootvader Solé kan het niet geloven; de oude eigenaar had hem immers zijn woord gegeven. Hij probeert Pinyol te herinneren aan de oude familiebanden en brengt hem zelfverbouwde biologische groenten en vijgen van de boom die nog door Pinyols opa is geplant. Maar de wereld is veranderd en verzakelijk. De tijd heeft ook de trotse boerenzoon van de familie Solé ingehaald. Die focust zich op het binnenhalen van de oogst, die nauwelijks voldoende is om van te leven. Ook hier in het Catalaanse dorpje Alcarràs protesteren boeren tegen de lage opbrengsten en zijn ze wanhopig. Verder springen vooral de verschillen met Nederland in het oog. De geportretteerde boeren bedrijven traditionele – geen intensieve – landbouw, hun trekkers zijn miniatuurversies van de bakbeesten waarmee Nederlandse boeren de samenleving platleggen. De irrigatiemethoden zijn simpel en de perziken worden handmatig geplukt. In de nachtelijke uren wordt gejaagd op konijnen die de oogst bedreigen. Wat wordt geraakt, wordt meegenomen en opgegeten. Via de perspectieven van de verschillende familieleden en generaties ontstaat een genuanceerd en veelzijdig beeld van een manier van leven die onder druk staat. De pijn die de boerenfamilie ervaart, voelt echt en is ingrijpend. Dat komt mede doordat er geen professionele acteurs zijn gebruikt en de regisseur uit haar eigen ervaringen put. Ondanks het drama, wordt ook duidelijk hoe idyllisch het plattelandsleven kan zijn. De film is daarmee een ode aan traditionele boerengemeenschappen, met hun gebruiken, feesten en onderlinge saamhorigheid. En ja, het is zonde dat deze manier van leven verdwijnt.

Wendy Koops

Alcarràs, in de bioscoop vanaf 18 augustus.

Duivels dilemma

ONLINE

De Europese Groene Partij (samenwerkingsverband van GroenLinks en vergelijkbare Europese partijen) organiseert een aantal online filmvertoningen als aanjager van debatten. Op 28 september is *Earth: Muted* aan de beurt, een bijzondere film over drie Chinese boerenfamilies die in dezelfde vallei wonen en werken. Door de monocultuur en het wijdverspreide pesticidengebruik dreigen de bijen uit te sterven en staat het ecosysteem op instorten. De overheid moedigt het gebruik van pesticiden aan. Een dilemma, want meer inkomsten zijn welkom om de kinderen vooruit te helpen. Tegelijk helpen ze op de lange termijn hun eigen leefomgeving naar de verdommenis.

Earth: Muted, van 28 september t/m 4 oktober te zien via <https://thegreenscreen.europeangreens.eu/>.

BIOSCOOP

Zwartgallige mijnwerkers

The Last Ones is een zwartgallige maar fascinerende western op de toendra van Lapland, over een groepje in armoedige caravans wonende mijnwerkers. De manipulatieve eigenaar, die in dezelfde naargeestigheid leeft als de rest, weet dat de mijn eigenlijk niet veilig is, dus stopt hij zijn werknemers vol met drank en drugs. Ondertussen probeert hij de rendierhouders naast de mijn te overtuigen hem hun land te verkopen. De mijn kan dan uitbreiden en worden verkocht aan de Chinezen. De lelijkheid van de mijnbouw en het gebrek aan perspectief op vooruitgang zijn heftig. De geweldige cinematografie, de nadruk op het belang van muziek wanneer je eigenlijk niets hebt (ook geen hoop) en een wrange, onderkoelde humor maken het een prachtige film.

The Last Ones, vanaf 8 september in de bioscoop.

ONLINE

Platformeconomie

The Gig Is Up (vrij vertaald: het spel is uit) schetst een ontluisterend beeld van de ‘gig economy’. We zien eenlingen die op verschillende plekken in de wereld werken voor bedrijven als Uber, Deliveroo, Amazon en TaskRabbit. Rechteloos en onderbetaald zijn ze, en als ze een ongeluk krijgen of ziek worden, zijn de gevolgen meestal voor henzelf. Dit is de meesten wel bekend maar de platformeconomie heeft nog meer duistere geheimen, leert deze fascinerende film. Achter de schermen werken nog vele slecht betaalde krachten die de technologie een handje moeten helpen: alles gaat niet zo automatisch als gedacht.

The Gig Is Up, te zien via <https://watch.dogwoof.com>, iTunes of Apple TV.

Wil je ook een leefbare aarde voor iedereen? Doe een Toegift.

Iedereen maakt zich in zijn leven wel ergens sterk voor. Gewoon omdat we dat belangrijk vinden. Maar wat als je er zelf niet meer bent? Met een toegift kun je nog één keer opkomen voor de dingen die jij belangrijk vindt. Geef een schone, gezonde en eerlijke wereld door aan de mensen om wie je geeft.

Waarom wij nalaten aan Milieudefensie

Voor ons is het altijd belangrijk geweest wat er in de wereld gebeurt. Hoe kan het beter? En wat kunnen wij er aan bijdragen?

Sinds de jaren 80 zijn we lid van Milieudefensie. Al voordat we kinderen kregen, hebben we Milieudefensie opgenomen in ons testament. Onze kinderen vinden het prima dat dat zo gebleven is.

Het verhaal over eerlijk omschakelen spreekt ons erg aan. Het is nog een hele uitdaging om ervoor te zorgen dat duurzaamheid betaalbaar is voor iedereen.

Milieudefensie laat echt zien dat het anders kan.

Veel mensen voelen zich machteloos; wat kan ik doen in mijn eentje? We vinden het belangrijk dat Milieudefensie voldoende middelen heeft. Dat moet wel van mensen komen. In een vereniging doet ieder wat ie kan. De een geeft tijd, de ander geld.

Klimaatverandering moet je in samenhang bekijken. Door na te laten aan Milieudefensie vergroten we de kans dat iedereen een goed leven op deze aarde heeft.

► Wil je meer weten over nalaten aan Milieudefensie?

Vraag de brochure aan en ga in gesprek met Esther Martens.
nalaten@milieudefensie.nl of bel 020 5507 424

milieudefensie.nl/nalaten

Marc en Arnie zijn al sinds de jaren 80 lid en steunen ons met een Toegift

Ode aan de munt

Muntplanten zijn verweven met mijn leven. Al decennia voordat muntthee in de mode raakte, had ik planten in mijn tuin staan die me dag in dag uit krachtige, fris geurige blaadjes schenken, vooral voor de thee die we 's avonds na de afwas drinken. 's Winters gebruik ik de muntplanten die ik aan de balken van de zolderkamer heb laten drogen. Ook die kurkdroge blaadjes geven een intense smaak, al halen ze het niet bij de smaak van verse munt. De eerste keer in het voorjaar dat ik *en passant* tegen een pas ontloken muntplant in de tuin aanloop en de lucht zich vult met de intense frisheid van muntblaadjes: dat is altijd een heerlijke aha-erlebnis. 'Oh ja, zo lekker, geurig, fris-pittig!'

De eerste keer in het voorjaar dat ik tegen een pas ontloken muntplant aanloop is altijd een aha-erlebnis: zo lekker!

Het kweken van eigen munt is behoorlijk simpel, maar zelfs daar ligt de grilligheid van de natuur op de loer: de planten worden namelijk aangevallen door schitterende staalblauwe kevertjes, getooid met de naam 'muntgoudhaantjes'. Laat je die hun gang gaan, dan vermeerderen ze zich exponentieel, vreten alles kaal en heb ik dus geen muntthee meer. Met gif gaan we ze uiteraard niet bestrijden, zoals op internet wordt gesuggereerd. Vangen dan maar. Omdat ze nogal sullig zijn – je hoeft maar aan de plant te stoten of ze vallen naar beneden – moet je dat zorgvuldig doen, teder bijna. En dan, wat doe je er mee? De kippen halen hun neus er voor op, de verwende krengen, en blijkbaar geldt hetzelfde voor de vele mezen, roodborstjes en merels in de tuin die hun taak als natuurlijke vijand van de kevertjes onvoldoende serieus nemen. Er zit niks anders op, ook biologisch tuinieren is ingrijpen in de natuur: met pijn in het hart knijp ik de kevertjes kapot. Het zet me wel aan het denken: zouden de muntgoudhaantjes me nu beschuldigen van speciësisme, discriminatie tussen wezens op basis van soort?

En hoe zit het trouwens met mijn fiere, trotse muntplanten zelf? Volgens de Italiaanse neurobioloog Stefano Mancuso hebben planten wel degelijk bewustzijn en zijn ze zelfs gevoeliger dan dieren. Ik zal dus voorzichtig zijn als ik straks de munttakjes overgiet met kokend water voor de avondthee.

Michiel Bussink is onder andere journalist, schrijver, notenteler, moestuinder en wildplukker. Zie michielbussink.nl.

Service | Recept

Tomaten gevuld met tzatziki

- 1 komkommer
- flinke handvol muntblaadjes
- teen knoflook
- 3 deciliter yoghurt – al dan niet op plantaardige basis
- handvol watermunt
- theelepel Dijon mosterd
- peper en zout
- 2 eetlepels olijfolie
- 4 grote of 8 kleinere tomaten

Munt is lekker als thee, maar het is ook een heerlijke smaakmaker in zomerse gerechten. Rasp de komkommer, bestrooi met zout en laat zo'n 20 minuten uitlekken in een vergiet. Knijp de komkommer dan een beetje uit. Meng de fijngehakte munt met de mosterd door de yoghurt, roer daar de komkommer door, breng op smaak met olijfolie en peper en eventueel nog wat zout. Snijdt de kapjes van de tomaten, schep met een theelepeltje het vocht en zaadjes uit de tomaten (eventueel later te gebruiken voor een dressing) en vul de tomaten met de tzatziki. Serveer met bijvoorbeeld stokbrood.

Kraanwater

Het water uit onze Nederlandse kraan bestaat voor ongeveer 60 procent uit grondwater en 40 procent uit oppervlaktewater. Ook van duinwater wordt drinkwater gemaakt. 1 procent van dit alles gebruiken we om op te drinken. Niets heerlijkers dan een koel glaasje gemeentepils!

Voordelen Water uit de grond is, als de bron diep genoeg en goed beschermd is, behoorlijk schoon en behoeft weinig zuivering. Met een hervulbaar flesje in je tas en bijna 2000 water-tappunten in het land is kraanwater de duurzaamste manier om je dorst te lessen. En het is goedkoop: volgens het Voedingscentrum kost kraanwater je, als je dagelijks 1,5 liter drinkt, per jaar 1 euro.

Nadelen Omdat kraanwater zo vanzelfsprekend lijkt, zijn we er niet zuinig op: 135 liter drinkwater per dag gebruiken we gemiddeld, het meeste gaat op aan wassen en plassen. Door grondwaterwinning zakt het grondwaterpeil waardoor natuurgebieden nog meer verdrogen. Van oppervlaktewater schoon drinkwater maken vergt nogal wat energie. **Impact** De kwaliteit van drinkwater wordt aan alle kanten bedreigd. Een greep uit het aanbod: Bij boringen naar aardwarmte worden chemicaliën gebruikt die het grondwater kunnen verontreinigen. Bovendien is

volgens de ‘Beleidsnota Drinkwater 2021-2026’ van het Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat meer dan de helft van de onderzochte grondwaterbronnen besmet met nitraat, pesticiden en opkomende stoffen, zoals PFAS. In de rivieren – ons oppervlaktewater – is het nog erger, daar zwemmen inmiddels meer medicijnen en microplastics rond dan vissen. Dit allemaal drinkbaar maken kost waterbedrijven steeds meer hoofdbrekens. En energie natuurlijk.

Mineraalwater

Volgens metingen van Nielsen Retail Data is de verkoop van water in 10 jaar tijd gestegen met 50 procent. Een groot deel bestaat uit mineraalwater dat uit natuurlijke, dan wel aangeboorde onderaardse bronnen wordt getapt. Mineraalwater mag volgens de Europese Mineraalwaterrichtlijn niet bewerkt worden, behalve om sulfiet en ijzer te verwijderen. Het wordt gebotteld aan de bron en moet minimaal 150 milligram mineralen per liter bevatten.

Voordelen Mineraalwater wordt nauwelijks bewerkt of gezuiverd, dat scheelt energie. Niet overal ter wereld komt drinkbaar water uit de kraan: lang leve verpakt (mineraal)water! **Nadelen** Mineraalwater hoeft niet te

voldoen aan dezelfde kwaliteitseisen als ons kraanwater. Bevat soms relatief veel zout. Klimaatimpact: Milieu Centraal heeft becijferd dat één glas mineraalwater vergelijkbaar is met minimaal honderd glazen kraanwater. **Impact** Veel grondwaterbronnen zijn in het bezit van multinationals. We kunnen rustig stellen dat financiële belangen voor hen zo goed als altijd voorgaan op ecologische. Niet alleen de natuur lijdt onder het te veel en te snel winnen van grondwater, maar ook de mensen ter plekke. Zoals in Vittel waar Nestlé al 30 jaar zo veel water oppompt dat het grondwaterpeil er elk jaar 30 centimeter lager wordt en de bron, die ook zorgt voor het kraanwater van de dorpelingen, dreigt op te drogen.

De aarde is voor 70 procent bedekt met water. Daarvan is 3 procent zoet. Een derde van dat zoete water kunnen we gebruiken om te drinken. Nu ons drinkwater steeds meer onder druk staat, vraagt *Down to Earth* zich af: hoe duurzaam doen we dat?

Een duikje in ons drinkwater

Bronwater

Het is geen verrassing: ook bronwater komt uit de grond. Verrassend is wel dat het niet hetzelfde is als mineraalwater. Bronwater wordt namelijk eerst vervoerd voordat het wordt verpakt in flessen, bevat minder mineralen dan mineraalwater en mag vermengd worden met water uit andere bronnen.

Voordelen Mits bronwater niet gebotteld wordt in een of ander lagelonenland, hoeft het niet ver te reizen. Nederland kent twaalf bronwaters: merken die tappen uit hun eigen, door de overheid erkende bronnen.

Nadelen Nederlands bronwater is vaak hetzelfde als kraanwater, zo onderzocht de Keuringsdienst van Waarde, alleen dan stukken duurder. Hoe dat kan? De bronnen van drinkwaterbedrijven en sommige bronwaterproducenten liggen zó dichtbij elkaar, dat het eigenlijk hetzelfde water is. Ook fleswater is vervuild: uit een Amerikaans onderzoek uit 2018 bleek dat 93 procent van het bron- en mineraalwater microplastics bevat. **Impact** De grootste impact van bron- en mineraalwater zit 'm in de verpakking en het vervoer. De CO₂ die uitgestoten wordt bij de productie van bron- en mineraalwater is 400 keer hoger dan die van kraanwater, stelt waterbedrijf Vitens. In Nederland wordt meer bronwater geïmporteerd dan geëxporteerd. Zo kun je in elke supermarkt Duits, Belgisch en Frans water kopen en liggen er zelfs flessen water uit Hongkong in de schappen van de kruidenier, ontdekte *de Volkskrant*.

Bruiswater

Sommigen zweren erbij: water met prik. Er zijn twee soorten, namelijk natuurlijk en kunstmatig bruisend water. Bij het eerste komt het koolzuur met het water mee uit de grond. Kunstmatige bubbels zijn gemaakt van een, mjamie, restproduct uit de olieraffinaderij.

Voordelen Bruiswater is het gezondste en duurzaamste drankje onder de frisdranken. **Nadelen** Meer klimaatimpact voor wat precies: een prikkende tong en vaker boeren?

Impact Het maken van water met prik kost 55 gram CO₂ per liter. Voor dezelfde hoeveelheid kraanwater is 0,5 gram nodig. Bovendien komt ook bruiswater in een jasje, ofwel zeeën van plastic. Gelukkig is er altijd hoop. Ook voor de bubbelfanaten onder ons, want er zijn winkels met bruiswater op de tap én apparaten waarmee je je eigen glaasje kraanwater tot een sprankelend geheel maakt. De gascilinders die je daarbij gebruikt, zijn dan weer minder goed nieuws. Hoeveel glaasjes prik moet je drinken wil het duurzamer zijn om thuis te bruisen?

Raw water

Wat, raw water? Wat hebben de hipsters nu weer bedacht? In de Verenigde Staten dreigde het een aantal jaar geleden een hype te worden. Een stel slimme ondernemers haalde water uit de grond, stopte het in een fles, roemde de kwaliteit ervan en noemde het raw water.

Voordelen Als de bron diep genoeg is, giet je in elk geval geen bestrijdingsmiddelen of microplastics door je keel. **Nadelen** Kei-duur! Is raw water niet gewoon mineraalwater in vermomming? Wordt alleen in Amerika verkocht. **Impact** Raw water is onbewerkt water. Zo bezien valt niet alleen ongefilterd bronwater daaronder, maar al het water dat je vindt in de natuur. Regenwater bijvoorbeeld. Omdat onze drinkwaterbronnen niet oneindig zijn, is regenwater – zo ongeveer net zo vervuild als oppervlaktewater – een van de alternatieve drinkwaterbronnen die onderzocht worden door de overheid en het bedrijfsleven. Het is al mogelijk drinkwater te maken dat voldoet aan de

eisen van het Drinkwaterbesluit. Of dat ook op grote schaal kan – het opvangen van regenwater is niet geregeld – en hoeveel energie dat kost, is nog niet bekend. Toch nieuwsgierig naar de smaak van raw water? Sla een waterput in je eigen tuin en geniet van je huisgemaakte hipsterdrank!

“Kan ik even uit de mensheid stappen?”

Wat begon als een bewuste pas op de plaats, werd door de corona-epidemie een nog veel langere pauze. Toch stond zangeres Nynke Laverman – bekend om haar poëtische, Friestalige liedjes – niet stil. Behalve een nieuw album, *Plant*, leidde het tot een serie podcasts en een theatertournee die in oktober opnieuw van start gaat. En tot nieuwe inzichten: “Hoe minder ik deed, hoe meer ik tot de kern kwam.”

Tekst **Anne Havelaar** en **Carolien Ceton** Beeld **Kasper Veenstra**

Hoe ben je aan *Plant* begonnen? “Eigenlijk wilde ik dit keer eens een licht en dansbaar album maken. Maar tijdens een reis door Jordanië – ik wilde de woestijn eens zien – zag ik overal sporen van mensen. Plastic in de bergkloven, toeristen die in jeeps rondscheurden. Toen dacht ik: ik kan er niet omheen. De ontspoorde relatie tussen mens en natuur is en blijft het thema. Ik heb een jaar vrij genomen om *Plant* te schrijven. Er gebeurt ongelofelijk veel als je een jaar op de rem trapt.”

Zoals? “We zijn bijvoorbeeld als gezin zero-waste gaan leven. Dat maakt dat ik veel zorgvuldiger met alles om leerde gaan, ik werd me meer bewust van de eindigheid van grondstoffen. Dat is heel concreet: je moet voortdurend nadenken over hoe je je eten het beste kunt bewaren. Alles wat het huis binnenkomt, is onverpakt. Je moet alles wasen en snijden, en dat geeft weer meer verbinding met je voedsel. Door de groot-schaligheid van de landbouw en de voedsel-industrie zijn dieren en planten dingen geworden, dáár gaat het mis. We moeten terug naar kleinschaligheid, het contact met dieren en alles wat leeft herstellen. Voor mij is het nu een gewoonte geworden om alles te

bevragen. Doe ik iets vanuit een automatis-me, of vanuit mijn eigen waarden?”

Hoe verhoudt zich dat tot het werk dat je maakt? “Ik voel dat ik alles wat ik zeg en zing, zelf in praktijk wil brengen. Dus ben ik tijdens dat jaar gaan kijken: wat zijn mijn aannames eigenlijk? In wat voor dingen geloof ik, wat is cultureel bepaald? Ik bekijk alles door een westerse wereld-bril. En dus geloof ik in ‘tijd is geld’ en in ‘de economie moet groeien’. Wat juist is verdwenen is het vermogen om over verschillende generaties heen te denken, zulk langetermijndenken kunnen we niet meer. Met *Plant* wilde ik al die aannames los rammelen. De crux is dat je eerst moet kunnen zien wie je zelf bent, voordat je kunt veranderen. En daar moet je de tijd voor nemen. Als je geen tijd neemt voor bezinning, herhaal je jezelf alleen maar. We moeten tegen alle gevoel in een pas op de plaats maken.”

En na dat jaar van bezinning was *Plant* af. “Maar konden we niet op tournee, door Covid. Zo werden we gedwongen om nog meer tijd te nemen, wat weer nieuwe inzichten opleverde. We kwamen op het idee van een slow release: we brachten het album

nummer voor nummer uit, over de periode van een jaar. Ieder nummer wordt ingeleid door een podcast (zie kader – *red.*). *Plant* is meer geworden dan een album, het is een verzameling perspectieven. Een omdenkpro-ject.

En dat project is nog lang niet klaar. Onze eerste tournee werd uitgesteld en daarna afgekappt door corona. Nu gaan we opnieuw de theaters in, maar we zijn ook een versie aan het maken voor clubs en festivals, voor staand – en jonger – publiek. Misschien ont-staan dan toch nog die dansnummers die ik wilde, haha.”

***Plant* gaat over een vrouw die zich steeds slechter thuisvoelt in de wereld om haar heen.** “Ik heb weleens gedacht: kan ik even uit de mensheid stappen? Ik hoor er liever niet meer bij. Ik wil meedoen met de natuur en de natuurlijke cycli, zoals een plant dat doet. Daar kan ik naar verlangen. Ik vind het soms lastig om mens te zijn. Aan de andere kant: de mens hoort bij de natuur en is ook een fantastisch en fascinerend wezen. We zijn vernietigend en dominant, maar we kunnen ook liefhebben, meevoelen, samen-werken. Kunst maken.”

Waarom is kunst belangrijk? “Kunst kan je uit de waan van de dag halen, omdat het de verbeeldingskracht aanzet. Muziek komt via een andere hersenhelft binnen dan kennis, via de emotie in plaats van de ratio. Met de ratio boeken we geen resultaten als het om gedragsverandering gaat, dat hebben we wel gemerkt op bijvoorbeeld het gebied van kli-maat. Ik hoop dat het via emotie wel lukt. En muziek verbindt natuurlijk. Zo’n zaal heeft iets gezamenlijks beleefd. Die collectiviteit is belangrijk, als tegenhanger voor het indi-vidualisme waarin we zijn doorgesloten. En kunstenaars weten: *less is more*. Dat kwam ik zelf ook tegen: hoe meer ik deed, hoe zwakker het werd. Daar heeft Sytze (haar echtgenoot en de muzikant met wie ze samenwerkt – *red.*) me bij geholpen. Als ik een opname had gedaan waarmee ik tevreden was, zei hij: kan het nog zachter? Hoe minder ik deed, hoe meer ik tot de kern kwam. In plaats van doen, moeten we laten. Het enthousiasme voor oplossingen die we lijken te vinden in technologie snap ik, maar de grotere kracht ligt in het laten. *Wei wu wei* – doen door niet doen – noemen de taoïsten dat.”

Hebben al die nieuwe inzichten geleid tot – een begin van – een oplossing? “Met *Plant* komen we er uiteindelijk op uit dat we niet weten of er oplossingen zijn. Dit toegeven lijkt nu de enige manier om met de chaos waar we ons in bevinden om te gaan. Dat wilden we ook voelbaar maken in de voor-stelling. Een nieuwe stap voor mij: we eindigen met improvisatie. Vroeger vond ik dat doodeng. Mensen denken vaak dat hun acties een druppel op een gloeiende plaat zijn en dat ze net zo goed niets kunnen doen. Maar dat is niet waar. Het is niet alles of niets, want elke graad telt. Het is niet zo dat als de 1,5 graad niet lukt, we dan maar moeten stoppen met het hele klimaatgedoe. Elke gedragsverande-ring kan uiteindelijk bijdragen aan een cultuuromslag. Net als bij improvisatie: je kunt geen fouten maken. Je kunt wel een on-bedoelde noot maken, daarop voortborduren, en dan ontstaat er iets nieuws. We zul-len onszelf opnieuw moeten uitvinden. En dat begint met niet-weten. Daarna een aarze-lende eerste noot. Laat die plant maar rustig doorgroeien.” □

De nieuwe tour van *Plant* begint op 5 oktober in Meppel en eindigt op 3 december 2022 in Amsterdam. <https://nynkelaverman.nl/tourdates>

Plant podcasts

Omdat Laverman aanvankelijk niet op tournee kon met *Plant* nam ze een reeks podcasts op, bij elk nummer van het album één. Een selectie:

1. Alles komt goed – komiek Jochem Myjer
“Jochem Myjer herinnerde me eraan dat uiteindelijk alles goed komt – ook al ma-ken we er eerst een potje van en moeten we nog door veel ellende heen. Gewoon omdat die golfbeweging de kern is van de natuur: groeien, bloeien, vergaan. En daarna dat hele proces opnieuw. Wij zijn deel van die natuur en dat geeft troost.”

2. Alles is vloeibaar – avonturier Tamar Valkenier
“‘Overtuigingen moet je nooit vastzetten’, zegt Tamar Valkenier: ‘Hoe meer verschillende leefwijzen en meningen ik aanschouw, hoe minder overtuigd ik raak van mijn eigen keuzes. In Europa ben ik vegetariër omdat ik niet wil bijdragen aan de vleesindustrie, maar in Mongolië eet ik vlees, omdat daar amper groente te verbouwen valt en mensen er respectvol omgaan met dieren en hun omgeving.’”

3. Je opnieuw verbinden met waar je bent – schrijver Roman Krznaric
“In zijn boek *De goede voorouder* maakt Roman Krznaric langetermijndenken ineens behapbaar en concreet met deze opmerking: ‘Long-term thinking is about reconnecting with place. It’s about falling in love with ice sheets and savannas, with mountains and with rivers.’”

4. Liefde als manier van kijken – filosoof Katrien Schaubroeck
“Liefde kan een manier van kijken zijn, een wereldbeeld. Vanuit openheid, verwondering en mededogen de wereld tegemoet treden. Dat vermogen hebben we, hoewel we onze blik vaak laten overheersen door onderscheid, oordeel en competitie. Katrien Schaubroeck zei: ‘Jezelf leren loslaten en niet als vanzelfsprekend centrum van de wereld zien, is een levenslang leerproces.’”

5. Opnieuw verliefd worden – filosoof en ecooloog Matthijs Schouten
“De slotzin van de monoloog in de voorstelling is geïnspireerd op het verhaal van Matthijs Schouten over de ontwikkeling van de westerse mens in de afgelo-pen 2000 jaar: ‘Ik zou zó graag opnieuw verliefd worden. Op ons.’”

RATOS

Ruud Megens (51)
Is: adviseur duurzame energietechnieken en bestuurslid voetbalclub
Missie: het hele dorp energie laten besparen - te beginnen in het clubgebouw

Onder d'n Plag in het Noord-Brabantse dorp Demen is uitgeroepen tot meest duurzame sportclub van Nederland. Waar hebben jullie dat aan te danken? "Zeker niet alleen aan de zonnepanelen! De gemeente heeft het clubgebouw een paar jaar geleden heel energiezuinig laten bouwen, en daarna hebben we het stap voor stap helemaal energieneutraal gemaakt. Zelf kom ik uit de technische hoek, maar ik weet best dat je er met alleen warmtepompen en zuinige installaties nog niet bent. De gebruikers moeten ook hun gedrag aanpassen, en voor de gemiddelde voetballer is duurzaamheid nu eenmaal niet het allerbelangrijkste. Nu monitoren we continu het verbruik, en daarmee hebben we veel bewustwording gecreëerd. Iedereen snapt nu dat de bierkoeling niet 24 uur per dag aan hoeft te staan."

Jullie zijn eigenlijk veel meer dan alleen een sportclub. Vertel eens? "Vroeger stonden de voetbalkantine en het dorps huis een eind bij elkaar vandaan. Op de avonden dat er gevoetbald werd, was het druk in de kantine en was het dorps huis leeg. Nu maakt iedereen gebruik van ons clubgebouw: van de drumband tot de kaartclub en van de handwerkclub tot de toneelvereniging. Het is een echte gemeenschapsplek geworden, met veel kruisbestuiving. Iedereen heeft hier wel iets te zoeken."

Jullie hebben zelfs moestuinen aangelegd naast het sportveld. "Dat is in coronatijd ontwikkeld. Bijna een kwart van het voedsel voor het dorp wordt hier nu in eigen tuin gekweekt. Er groeien ook veel wilde bloemen, dat is goed voor de biodiversiteit. En we willen nog verder uitbreiden: we zijn bezig met plannen voor een voedselbos, natuurspeeltuin en natuurbegraafplaats. Als we met de hele gemeenschap erachter gaan staan, gaan we ook dat zeker voor elkaar krijgen."

"Bijna een kwart van het voedsel wordt hier nu in eigen tuin gekweekt"

Colofon

Down to Earth
Nummer 72, augustus 2022

Druk
Senefelder Misset.
Gedrukt op 100% kringlooppapier.

Abonnement
Minimaal €35,- per jaar voor zes nummers. Je bent dan ook lid van Milieudefensie. Wijzigen kan bij de Servicelijn: service@milieudefensie.nl of 020 626 26 20, ma t/m do van 09.30 - 16.30 uur. Opzeggen kan via 020 205 14 21, ma t/m do van 08.30 - 21 uur, vr 08.30 - 18 uur, za 10 - 16 uur.

Contact
Postbus 19199,
1000GD Amsterdam,
020 626 26 20
redactie@downtoearthmagazine.nl
www.downtoearthmagazine.nl

Redactie
Carolien Ceton (hoofdredacteur),
Anne Havelaar (redacteur)

Redactieraad
Marlijn Dingshof, Karen van den Einde,
Erica Meijers

Advertenties
YUNO,
Henriëtte Tomassen,
06 508 44 808
info@yuno.nu,
www.yuno.nu

Art-direction en vormgeving
8-13 Ontwerpers, Marjan Peters.
www.8-13.nl

ISSN: 2211-0712

Aan: Het kabinet Rutte IV
Kabinet, houd je aan je afspraak en stop fossiele investeringen in het buitenland!

Nederland heeft nog maar 6 maanden om de Glasgowverklaring uit te voeren en te stoppen met investeren in fossiele projecten in het buitenland. Maar terwijl het kabinet beloofde om voor de zomer met een plan te komen over de uitvoering ervan, schuift het dit nu op de lange baan en lijkt de belofte te worden afgezwakt. Zo dreigen er uitzonderingen te worden toegestaan, waardoor er toch nog in fossiele brandstoffen in het buitenland kan worden geïnvesteerd met onze publieke middelen.

Dat mogen we niet accepteren!
Nederland moet haar beloften nakomen en de Glasgowverklaring uitvoeren, zónder uitzonderingen en slagen om de arm. We roepen het kabinet op om deze toezegging te doen. Alleen dit zal ons helpen om een 1,5°C scenario in zicht te houden en

duurzame ontwikkeling mogelijk te maken voor iedereen.
Teken de petitie van DeGoedeZaak om het kabinet te laten weten dat we nu Actie Actie Actie verwachten en geen uitstel en vage beloftes.

Bijlo belt...

...HappyChicken

"HappyChicken, goedemiddag met wie?"
"Met Vincent Bijlo. Ik bel u in verband met de Keurmerkenwijzer van Milieu Centraal."
"Schandalig. Hoe is het mogelijk, wij voldoen aan alles, onze vrolijke kippen..."
"Hooo, wacht even, HappyChicken. Laat me eerst uitleggen, voor de enkele lezer die niet op de hoogte is, wat de Keurmerkenwijzer is. Milieu Centraal heeft keurmerken gekeurd, omdat er een enorm woud is ontstaan aan allerlei duurzame claims die producenten doen. Maar hoe weten wij, kopers, of die keurmerken ook echt ergens voor staan?"
"Nou, dat weten jullie niet. Onze blijde eieren komen uit kippen met de gelukkigste veren ter wereld en dat proef je. Nog nooit was ontbijten zo'n geluksmomentje."
"Jaja, dat zal allemaal wel, maar toch staat u niet in de lijst van gekeurde keurmerken."
"Nee, en daarom is het een waardeloze lijst. Onze kippen hebben een inlooptofbad, terrasverwarming die automatisch aangaat bij koud weer en all-you-can-eat kalk. Wat wil een kip nog meer?"
"Nou, op die lijst van Milieu Centraal. Daar staan twaalf topkeurmerken op die echt het verschil maken."
"Ach, welnee. Roundtable On Sustainable Palm Oil staat erop. Haha, duurzame palmolie, dat kan helemaal niet. Dat wordt op enorme plantages geproduceerd, daar wordt regenwoud voor gekapt. Je moet zaadraapolie of huttentutolie gebruiken."
"Huttentutolie?"
"Ja, kent u dat niet? Ik ga niet uitleggen wat het is, ik wil het helemaal niet over huttentutolie hebben. Ik wil het hebben over de eieren van Columbus van HappyChicken. Met onze eieren wordt zelfs de cake op uw uitvaart een feestcake. Het is gewoon een slechte lijst, die Keurmerkenwijzer, en het is niet de enige."
"Hoe bedoelt u?"
"Er komen steeds meer keurmerken van keurmerken bij, maar wie controleert die? Wij vinden dat er een keurmerk moet komen dat de keurmerkkeurders keurt, zodat de consument weet waar hij, zij, hen aan toe is."
"Maar HappyChicken, luister nou toch eens. Milieu Centraal is een onafhankelijk instituut. Het geeft gedegen voorlichting en advies, gebaseerd op onderzoek. Milieu Centraal is een autoriteit."
"Krijgt u soms gratis zogenaamd duurzame palmolie, meneer Bijlo? Hoe komt u erbij. De enige autoriteit die ik erken zijn mijn kippen. Ik versta hun gekakel."
"U dat van hen misschien, maar ik dat van u niet. Daaag."

Vincent Bijlo

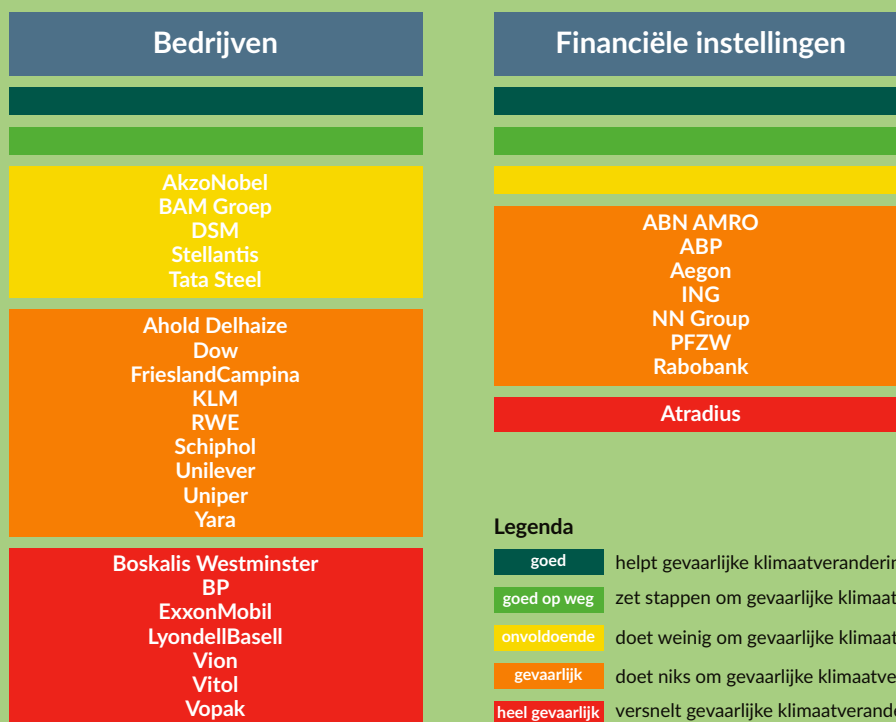
Illustratie: Pepé Smit

29 grote vervuilers liggen op ramkoers met het klimaat

Klimaatcrisis-Index

De Klimaatcrisis-Index laat voor het eerst heel scherp zien dat géén van de 29 grote vervuilende bedrijven een goed klimaatplan heeft. Geen enkel bedrijf op deze lijst doet voldoende om gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen.

*De Klimaatcrisis-Index is gebaseerd op onderzoek van het onafhankelijke NewClimate Institute.
De bedrijven staan per kleurvak op alfabetische volgorde.*

Legenda

goed	helpt gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen
goed op weg	zet stappen om gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen
onvoldoende	doet weinig om gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen
gevaarlijk	doet niks om gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen
heel gevaarlijk	versnelt gevaarlijke klimaatverandering

Help je mee?

Teken onze oproep aan klimaatminister Rob Jetten:
geen subsidie naar grote vervuilers zonder goed klimaatplan.

milieudedefensie.nl/klimaatcrisis

milieudedefensie
hoe geef jij onze aarde door?

